Enes Ratkušić

HRVANJE S VRAGOM

HRVANJE S VRAGOM

HRVANJE S VRAGOM

Izdavač: BZK "Preporod" Mostar
Recenzenti: Alija Kebo
Kasim Korjenić
Naslovna strana: Ibrahim Novalić
DTP: Safet Demirović
Štampa: IC štamparija Mostar
Za štampariju: Ibro Rahimić
Tiraž: 1500

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine

821.163.4(497.6) - 32

RATKUŠIĆ, Enes
Hrvanje s vragom / Enes Ratkušić. - Mostar : BZK Preporod, 2002. - 187 str. ; 21

ISBN 9958-9453-6-3

COBISS/BiH - ID 10791942

Na osnovu Mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, broj: 02-15-228/02, od 22. 05. 2002. god., knjiga "Hrvanje s vragom", je proizvod iz člana 19. tačka 10. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga.

Enes Ratkušić

HRVANJE S VRAGOM

Mostar, 2002.

IZVODI IZ RECENZIJA

Prvi dojam: autor se trudi da označi onaj živi splet, onaj, da ga tako nazovemo, nevidljivi krvotok kojim je život ušao na stranice ovog rukopisa, a sa njih u svijest, ili, još prije, u čuvstva onoga ko ga danas čita, kao i onog ko ga sutra bude čitao. To je ono čime se obezbjeđuje trajnost jednog spisateljskog djela; to je ona snaga kojom literarno štivo budi i izaziva imaginativnost čitaoca, umnožava njegove asocijacije i usmjerava njegova razmišljanja.

Alija Kebo

* *
*

Začudnost i upitnost pred životom i životnim situacijama su zajedničke odlike njegovih junaka pa je svako oblikovanje karaktera povezano, kako sa opasnošću za fizički opstanak, tako i za bivstvovanje na način autentičnosti i identiteta. Zato je sam život hrvanje s vragom i borba protiv moćnih društvenih sila i nametnutih šema. Pokušaji prelaženja granica toga svijeta nisu spasonosna rješenja - naprotiv oni nemaju želju da napuste ili mijenjaju svijet. Oni žele samo da žive svoju prirodu jer su uvjereni da je to jedino ispravno i dobro.

Kasim Korjenić

SADRŽAJ:

ČEKAJUĆI NA NJIHOV DOLAZAK

Ne treba odbaciti staru izreku da se poneko rodi deverli glave. Malo ko se kao Bećir u to uvjerio. Osamdesetu bijaše pregurao, a dobra se nije nagledao, a kamoli naživio. Od kako ga je Bog dao na ovaj svijet, vazda je bio u nekakvu belaju i jadu. Ali, nikad se nikom, da neko zna, nije požalio. Sve je nekako čuvao u sebi, muški podnosio, kako se obično kaže. I taman kad je pod starost dočekao malo rahatluka, osjetio je da ga zlo opet neće mimoići, jer on je zlo ćutio bolje od drugih. Zlo ga je, kao najgori saputnik, pratilo od kako je progledao.

Bio je siguran da mu vrijeme ističe, mada duboko svjestan da on o isteku ne odlučuje. Ali, svejedno što ne odlučuje, ćutio je svim svojim bićem da ističe i da se suđeni čas polahko primiče. Previše je znao da bi ga osjećaj u tim godinama mogao prevariti.

Strah nije osjećao, žaljenje još manje. Nije, jer se naživio, nagledao i naslušao svega i svačega. Što god novo

da doživi, bilo bi samo puko ponavljanje onoga što je već proživio. Zbog toga, valjda, Bog ljudima i daje da žive koliko žive i zbog toga se tamo ne ide kad je kome ćeif, nego kad je suđeno, kako je to zapisano u knjizi sudbine.

Da ovaj svijet nije uređen na takav način, podosta bi ih bilo koji bi htjeli da odu što prije, ali bi puno više bilo onih koji nikada ne bi poželjeli da napuste ovaj svijet. I jedne i druge valja razumjeti. One, koji smrt uzimaju kao jedino spasonosno rješenje, ali i one druge, koji bi od nje bježali u nedogled. I jedni i drugi imaju svoje razloge.

Bog zna koliko je ljudi, ophrvano svakojakim brigama, sa kojim se nisu mogli nositi ili im ih je vječiti Božiji protivnik samo uvećao, kidisalo na vlastiti život. Od malog jada ljudi ne kažu da za čovjeka nema goreg stanja kao kad se Bog ogluši a šejtan priskoči. Koliko ih je samo, zaboravljajući na Davaoca života i smrti, donijelo odluku da napuste svijet, misleći kako je na njima da odluče.

Do sudnjeg dana živi će o njihovim postupcima raspravljati, nikad načisto gdje da ih svrstaju, u hrabre ili kukavice. Šejtanska rasprava, jer oni, uistinu, nisu ni jedno ni drugo. Rješavajući vlastiti problem, oni iza sebe otvaraju i ostavljaju sijaset drugih. Zato je pitanje da li im je za taj čin trebalo više hrabrosti ili kukavičluka manje važno.

Oni drugi, opet, kojima je Bog samo rahatluk i životne blagodati ponudio za jedino iskušenje, najradije bi se na ovom svijetu zadržali vječno. Oni o smrti zapravo i ne misle, prije nego ih zadesi bolest ili starost. Samo te dvije pojave unose nemir i paniku u njihove živote. Zato uvijek kasno shvate da se podarenim im blagodatima, kad se

suđeni čas primakne, mladost i zdravlje ne mogu vratiti. Lijekovi, koliko god bili djelotvorni i ma koliko bitki dobiju, rat završavaju poraženi. Bóre se urezuju ma ko da spravlja pomade.

Bećir je bio na sredini, ni tamo ni amo, što bi se reklo. Najradije bi onaj svijet volio ugledati što prije. Što je moguće prije, jer ako oni dođu, a doći će sigurno, kad-tad, znao je šta mu se sprema i šta će uraditi dočepaju li ga se. Ali, ni na kraj pameti mu nije bilo da on donosi odluku kad će ugledati drugi svijet, o kome se puno govori, a malo zna. Njegovo uvjerenje da odluku o životu i smrti ne donosi on bilo je toliko snažno da bi sad, kad ga je starost ophrvala i izdala snaga, izlaz tražio u dizanju ruke na sebe.

Da je mlađi, ne bi on njih ni čekao. Ne bi Bećir bježao, otišao bi on prije nego što bi oni došli. On bi mogao otići, samo s jednim razlogom, da se vrati i da ih zaskoči, kad mu se najmanje nadaju, kako je on to znao, kao malo ko.

Ako znaju da je tu, gdje je odlučio ostati, jasno im je da više ne može otići. Ako znaju, nastojat će da dođu što kasnije. Što kasnije, jer on je dobro poznavao njih kao što su i oni poznavali njega.

Znao je Bećir da oni imaju jedan debeo razlog da dođu što kasnije, ako baš znaju da je on tu. Ako znaju da ih on očekuje, da im se nada, računat će da će njegova muka biti veća što više budu kasnili. Bili su u pravu. Bećir bi, ako je već suđeno da bude, najvolio da se to dogodi što prije. Ali čekat će, do kraja biti dosljedan, jer on ne bi bio to što jeste, da ih ne sačeka.

Godine mu više nisu dozvoljavale da se sa problemima suočava na način kako je to ranije činio, bez straha i zebnje, nesigurnosti... Valjda je zato i htio da se sa nadolazećim opasnostima suoči sam, bez svjedoka. Ako ništa drugo, barem će ga zapamtiti onakvog kakvog su ga poznavali. Ako i poklekne, pokaže trun straha, nesigurnosti, bar niko neće vidjeti.

"Djeco moja", počeo je Bećir sa pričom kad je već svima postalo jasno da se belaj sprema, "vi put pod noge, jer oni će brzo doći. Vi ne znate ko su četnici i šta su sve kadri napraviti. Idite i spašavajte glave, jer oni su nakastili 'vamo. Osjećam da se neće zabaviti. Ja ostajem na topraku."

"Babo, ti ćeš s nama. Mi ćemo...", nije dovršio sin, a Bećirov glas, iako staložen i nekako tih, natjerao ga je da umukne.

"Nema te sile, osim Boga dragoga, koja bi me odavde mogla pokrenuti. Ja sam riješio da ostanem i ostat ću. Ako mrijet bude suđeno, hoću da umrem na svom."

Kerim je znao da je svako dalje ubjeđivanje besmisleno i da babu pod starost, bude li se protivio, može samo nasrditi. Valjalo se pomiriti s njegovom, jer je njegova uvijek bila zadnja. Ostalo mu je samo da posluša njegove zapovijedi.

Sve je sutradan uradio kako je babo zamislio. Iznad zaseoka nalazi se jedna jaruga, povrh koje se uzdižu strme litice, do koje je vodio mali, gotovo neprimijetni, puteljak. Tu je Kerim razapeo šator, prenio nešto hrane, šporet i

posteljinu. U sumrak je, preko brda, sa porodicom krenuo prema Mostaru.

Babo, majka i jedna komšinica, kojoj bolest nije dozvoljavala da krene, ostali su ispraćajući ih maglovitim pogledima koji su se probijali kroz suze što su navirale.

Dokasno je Bećir ostao vani, oslonjen uz drvo. Prisjećao se dugih godina patnje i samoće. Ni četrdeset dana četrdeset i treće godine, za onog rata, nije proveo sa ženom, a već su došli po njega. Mobilizacija. Taman se jedne vojske kutarisao, došla druga. Valjalo je krenuti.

Računao je da će se vrtjeti po Mostaru i okolini, kako su svi pričali. Vojska k'o vojska. Vazda selamet a selameta nigdje. Ni u snu nije pomišljao da bi do Njemačke mogao doprijeti.

Ostatak rata proveo je u SS trupama u Njemačkoj. Sreća da nije išao na front. Bio je vozač. Jedne prilike je vozio do Brčkog, susreo nekog poznanika koji mu je kazao da mu je žena rodila sina i da su svi njegovi dobro. I selam im je spremio.

Po kapitulaciji Njemačke i raspuštanju vojske svima rekoše da slobodno mogu nazad, u svoju zemlju. Ali, uhapsili su ga čim je stigao u Mostar. Samo što je iz voza iskoračio ščepala su ga dvojica i pravo s njim u Ćelovinu.

U zatvoru se nije zadržao. Nije se mogao pomiriti da tu, samo nekoliko kilometara od kuće, treba čamiti bez valjanog razloga. Zatvor najteže pada čovjeku koji se ne osjeća krivim. Zato je sva svoja razmišljanja usmjerio u jednom pravcu. Kako pobjeći? Jedne noći uspio je prevariti stražu i umaći.

Da li se prevario u računu, nikad nije razmišljao, a i da jeste, kakve koristi je mogao imati od toga. Prevario se ili nije, samo kući nije smio. Bilo mu je jasno da je ona istoga dana stavljena pod nadzor UDBE. Znao je da bi ga ščepali čim bi se pojavio.

Te dane, dvije godine i četiri mjeseca samoće, urezat će mu se u pamćenje. Osam stotina i pedeset dana i noći, prikrivajući tragove, proveo je u brdima iznad Mostara.

Na bjekstvo se odlučio jer je njegova savjest donijela oslobađajuću presudu.

“Nisi kriv, Bećire”, razgovijetno je čuo njen reski glas, koji je odzvanjao glavom.

Zatvorski zidovi su bili isuviše lohotni da bi ga mogli zadržati nakon saslušanja i presude pred vlastitom savješću, koja je bila sve, i tužilac i branilac, i sudija i porota.

Jest, okrvavio je ruke. Ubijao je, sakriti se ne može. Ali, nikad bez razloga. Nikad puška iz njegovih ruka nije opalila, niti je potegao nož iza pojasa, a da za to razlog, i to podebeo, nije postojao. Na pravdi Boga nikad ni mrava ne bi zgazio.

Ubijao je samo one koji su namjeravali ubiti njega. Ne samo njega. Koji su pošli da na pravdi Boga biju narod. Odlučno bi pred takve stao ne pokazujući trun straha. Najviše zbog toga, te odlučnosti, sve do njegove mobilizacije u SS jedinicu, četnici nisu zalazili u Rabinu. Bećira su se bojali kao zmije, mada ni njemu samom nije bilo jasno zbog čega. Jest da se silnik, ukoliko bi na njega naletio, doma ne bi vraćao. Ali, ko bi s mirom dolazio, sa Bećirom nije imao problema.

Prvi put, kad su ga mobilizirali u ustašku miliciju, ubio je čovjeka. Izletio je iz šumarka ispred njega, s puškom u rukama. Nije imao izbora. Bilo je: on ili Bećir. Iskoristio je vještinu baratanja oružjem. Munjevito je reagirao.

Iz srdžbe nije ubijao i nikad sržba u njemu ne bi proradila. Kad bi se kao mladić i zaletio, da problem riješi naprečac, snagom mišica, neka nevidljiva sila bi mu zaustavljala ruku i smirivala je.

Zapamtio je dobro skoro svaku riječ jednog starog hodže, kojeg bi na sijelu slušalo i staro i mlado. Toliko upečatljivo bi govorio, kao da je sam prisustvovao događajima o kojima je govorio. Bećira je priča o hazreti Aliji, kao mladića, toliko dojmila da se cijeli život baš tako nastojao i ponašati. U podne, uponoća, bi naizust mogao ponoviti svaku riječ hodžine pripovijesti.

"Eh, kakav je hazreti Alija gazija bio, da znate. U žaru borbe padali su i konji i njegovi protivnici. Jednim zamahom sablje glavu bi otkidao i neprijatelju i njegovom konju, moreš mislit. Ali, jedne prilike, Allah Milostivi je odlučio da ga iskuša, da provjeri snagu njegovog uvjerenja. U žaru borbe, neprijateljski konjanik ga je, kad su im se pogledi susreli, pljunuo u lice. Alija zamahne i onda naglo zaustavi sablju, pa mu kaže: 'Tebe neću ubiti, jer si me uvrijedio, i kad bi te ubio, učinio bih to iz srdžbe, a ne u ime Allaha Milostivog, koji me na pravi put uputi.' "Eto, vidite", nastavljao bih onda hodža, "musliman ni u najvećoj nevolji ništa ne smije činiti što se Allahu Svemogućem ne bi dopalo. Jer, ko to ima pravo da ubija iz vlastite srdžbe. Gdje bi to vodilo..."

Držao se Bećir hodžinih upozorenja i nikad mu se dogodilo ne bi da bi srdžba nadvladala razum.

Sudbina se opet poigrala s Bećirom kada je pomišljao da će bar u starosti rahat umrijeti. Opet je ostao sam. Jest da su tu, s njim, dvije žene, ali za njih nije razgovor kakav bi on vodio. Opet je za sagovornika imao sebe samog, kao nekada, prije četrdeset i sedam godina. Ali, nije Bećiru posebno smetalo što nema sagovornika. Ionako ih, da su mu bili potaman, za života nije susreo puno. Više je sam sa sobom razgovora obavio nego sa svim ljudima, za života, zajedno. Držao je da čovjek, koji sam sa sobom nije razgovarao, pametnu nikad i nije progovorio.

Razgovor sa samim sobom izoštrava pamet. Kad je još čovjek sam, pa ni s kim, sve da hoće, ne može progovoriti, pamet se još bolje izoštrava. Teško da ima nešto, što bi za čovjeka bilo važno, čega se ne dotakne usamljena misao. Pogotovo ako ta samoća potraje, kao što je potrajala njegova.

Prvih dana samoća čovjeka goni da moždane pipke pruža svuda, na sve strane, zbog čega ništa ne može ni dokučiti, niti na što iznaći odgovor, ali kasnije, kad se na samoću navikne, kad shvati da bi mu društvo moglo biti veći dušmanin od samoće, pamet polahko ulazi u sigurno korito, a odgovori na svako pitanje sami nadolaze.

Nakon bjekstva iz Čelovine, krivce za svoju tešku sudbinu tražio je samo izvan sebe. Ni u jednom trenutku nije pomislio da bi bar za djelić zle sudbine, koja ga bijaše snašla, krivice moglo biti u njemu.

Šejtan je tih dana bio uz njega, prisjećao se Bećir prvih dana samoće, prebirajući po pamćenju. I na Boga ga je htio huliti. Prvo, ne bi li Ga optužio za sve što ga snašlo, poslije da sebe ubijedi da ovaj svijet i nema Gospodara.

Prisjećao se da ga je od šejtana, da prosto čovjek ne povjeruje, spasio običan opušak, nedovršena cigareta, nervozno ugašena na velikoj kamenoj ploči. Sad kad bi nekome objašnjavao da je jasno mogao razaznati koja je cigareta ugašena normalno, koja nervozno, onaj ko bi ga slušao mogao bi pomisliti da nije pri svojoj, da ga je pamet napustila, da je fantazirao. Ali, on je jasno, tog paklenog dana, kada mu se šejtan nastojao primaknuti što bliže, uočio da je ta cigareta bila ugašena u nekoj žurbi, nervozi, panici.

Najvjerovatnije je da je onaj što je duhanio primijetio opasnost, a kad čovjek uoči opasnost, njegovi pokreti postaju brzi i nervozni, nekontrolirani. Znao je to po sebi. Taj ko je ugasio cigaretu učinio je to kao da mu se u ruci nalazila glavnja, a ne običan cigar duhana. Vrh, gdje se nalazio žar, bio je sav išćiritan*, a na kamenu je ostala ogromna crna mrlja, kao da je ugašena cijela kutija a ne samo jedna jedina cigareta.

Taj što je gasio, zaključivao je Bećir, ili je on nekog gonio, ili je neko gonio njega. Ako je gonič, u redu. Ništa neobično. Bio je svjestan da svakodnevno tumaraju ovim brdima, tražeći njega, ali ako nije, onda je još neko u ovom brdu dijelio njegovu sudbinu. Samo taj nije znao za Bećira niti je Bećir znao za njega.

---

*izlomljen, smrvljen

Taj opušak ga je spasio od šejtanskog prisustva.

Čim se se vratio u skrovište, počeo je sam sebe da kori. Kako je samo mogao dozvoliti da mu se takve bogohulne misli ušuljaju u glavu, da mu se šejtan toliko približi i da ga navodi na ružne pomisli. Gotovo da ga na rub nevjerstva doveo, ali, eto, opušak ga spasio. Sreća njegova.

Misli su mu navirale u glavu i počele svoje svakodnevno sučeljavanje. Da li ga je toga dana i meleć posjetio pa ojačao onu drugu stranu, kojom šejtan još ne bijaše ovladao, pouzdano nije mogao znati, ali je naslućivao da mu se s Božije strane nešto moralo primaknuti. Znao je posigurno samo da je pokrenuo raspravu kakva se u njegovoj glavi, s takvim žarom, nije vodila nikada ranije.

Da je kakav vjernik bio, nije, što jest-jest. Sve što je naučio, naučio je u mejtefu, kao i ostala djeca. Ali, sve što je bio stariji, pregibao se sve manje. Sve što je od vjere upražnjavao, pravo zboreći, spalo na ono kad hoćeš jesti, bismillah, kad završiš, elhamdullillah, i to je sve. Jest, vala, i na džummu se redovno išlo, pa i za Ramazan se postilo i klanjalo. Ali, sve je to nekako bio više običaj nego stvar čvrstog uvjerenja.

O Bogu previše nije razmišljao, o smrti još manje, o onom iza nje nikako... Ali, kako je na opušak naišao, otvorila se diskusija, kao nikad prije. Sam sebi je počeo postavljati pitanja i tražiti odgovore. Ona njegova strana, koju je sigurno obišao meleć, najednom se trznula, spašavajući ga iz šejtanskih kandži.

Ima li i jedan čovjek na svijetu, kojeg bi mogao ubijediti da taj cigar, čiji je izlomljeni dio pronašao, niko prethodno nije pušio? Zaključio je da nema. Svako bi rekao da je najobičnija budala, kad bi tako nešto izustio. Ima li iko na ovom svijetu, opet se javio onaj glas u njemu, koga bi mogao ubijediti da je taj opušak sam od sebe nastao, nekim prirodnim redom stvari? Nema? Kome bi god takvu mogućnost kazao, proglasio bi ga luđakom.

Odgovori su, nakon što je suočio dvije nepomirljive strane, počeli nadolaziti. Cigaretu je neko morao pušiti, prije toga smotati, prije motanja duhan i ćat nabaviti, da ne ide dalje, da je neko taj duhan, opet, morao posaditi, okopavati, obrati, nanizati, osušiti, iskrižati... Pa kad bi još sve pričao šta je potrebno uraditi, da bi se do motanja i upaljača, koji cigareti udahnjuje život, došlo... Zaključio je, nema čovjeka koji bi povjerovao u slučajnost prisustva opuška u sred brda, koje je za utočište izabrao.

Zadovoljan vlastitim odgovorima, najednom mu je postalo nejasno kako to da ima toliko ljudi, i to svakim danom sve više, koji su skloni tvrditi da je cijelo brdo, u kom se skriva, nastalo samo od sebe, nekim prirodnim redom stvari, a da iza njegovog stvaranja niko ne stoji. Da je, opet, samo to brdo, u kom se skriva, nego sva brda i planine, rijeke i mora, sve zvijezde, koje je na besposlici, u ljetne večeri, posmatrao, diveći se njihovoj mirnoći... Sve više je ljudi koje je šejtan pokorio i natjerao da vjeruju kako je sve to nekako samo od sebe, nekom unutrašnjom snagom nastalo, ali ta snaga nema ni ime ni prezime, niti je o njoj baš previše poželjno pričati. Nađeš opušak i,

biva, jest neko je to napravio, a eto cijeli svijet nije napravio niko, nego je sam od sebe nastao.

Toga dana je učvrstio svoju vjeru i šejtan mu se više nije primicao. Uvjerio se Bećir da samoća i dosada mobiliziraju ljudsku pamet, misao. I još nešto. Zaključio je da njemu hoće doći glave oni što ne vjeruju u ono što on vjeruje i da je u tome podobar dio njegova grijeha.

Osjećao je, tih dana, kako mu samoća i stalna bojazan, da ga kojim slučajem ne otkriju, izoštrava čula. Činilo mu se da je svakoga dana bliži carstvu životinja, nekako dalji od sebe, od čovjeka, ako se više čovjekom mogao nazvati.

Ponekad je, čudeći se sam sebi, napipavao uši. Činilo mu se da rastu, da su drugačije, da su na rubovima oštrije, poput vučijih. Uvjeravao je sam sebe da ne bi bilo veliko čudo da baš i rastu, koliko se samo naprezao da čuje i raspozna svaki šum, i da se posigurno uvjeri da li je ljudski ili životinjski. Osjećao je da mu je i vid ojačao, ili je samo umišljao, nije bio sasvim načisto. Vid s godinama slabi, a kod njega je, činilo mu se, svakim danom bio bolji.

Ćutio je tih dana, dok se skrivao, kako se pretvara u zvijer, samo nije bio siguran u koju zvijer se pretvara, postaje li zloćudni vuk, lukava lisica ili plašljivi zec. Zaključio je da je on najvjerovatnije bio i vuk, i lisica, i zec istovremeno. Vuk je morao biti, stalno spreman da zgrabi i rastrga svakoga ko mu se primakne. Ako on ne rastrga goniča, gonič će rastrgati njega. Ali, i lisica je bio, jer, ako njegovi gonitelji koji ga traže, a traže ga sigurno, budu brojniji i jači, preostajalo mu je jedino da poput lisice

zavara trag. I zec je morao biti, ma koliko se s tim teško mirio. Plašljiv nije bio, pa mu je taj zaključak najviše smetao. Ali, morao je biti. Ako hoće spasiti glavu, valjalo mu je spavati otvorenih očiju. Kažu da zec tako spava. Morao je biti i brz kao zec, ako zakažu snaga i lukavstvo.

Karte su mu, u vrijeme skrivanja, pričinjavale posebno zadovoljstvo. Dosadu je najviše razbijao kartajući sam sa sobom. Toliko je bio vješt u igri žandara da ga kasnije niko nije mogao pobijediti. Dolazili su mnogi da se okušaju, ne bi li nad Bećirom osjetili slast pobjede, ali to nikome nije polazilo za rukom.

Koliko je sam sa sobom partija odigrao, ni sam nije znao. Stotinu puta se nasekirao kad bi ga onaj drugi, koji je opet bio on, pobijedio u igri, u brdu, kakvom zapećku, gdje bi boravio i on i protivnik protiv kojeg je igrao.

Toliko se Bećir na samoću, brda, škripove i pećine u njemu, bijaše navikao da ga je i sama pomisao na život negdje drugo plašila. To brdo mu je pružalo zaštitu i sigurno je da bi mu nedostajalo ako ga uhvate ili se preda. Nije mogao da vjeruje da mu se i ta riječ u glavu najednom, bez nekog posebnog povoda, ušunjala u glavu. Da se preda? Čuj, preda! Otkud mu se samo takva misao mogla uvući u glavu? Ni govora o predaji, taman do smrti tumarao ovim habesinama, po kojima hodaju zvijeri i on, svakim danom sve više zvijer.

Ko zna, možda mu i dojadi, pa se baš preda, napadalo ga je ono njegovo drugo ja. Nije se na tu drugu stranu, koja je predaju spominjala, previše ljutio. Ta i ona ima

pravo da kaže šta misli. S druge strane, čovjek nikad nije načisto šta će uraditi. Pri onoj pameti predati se nije namjeravao. Ali, pamet je na onom vaktu od danas do sutra. Danas jedna, sutra možebit druga.

Odlučio je suočiti dvije pameti, koje se ni u čemu nisu slagale i pokazivale sve više međusobnog neprijateljstva. Znao je da i jednu i drugu valja držati pod nadzorom, pustiti ih da razgovaraju i svađaju se do mile volje, ali ne dozvoliti ni jednoj da pobijedi ili da, ne daj Bože, jedna drugoj dohaka, da uživa u pobjedi. Valjalo je bez ljutnje saslušati i jednu i drugu.

Toga osamsto četrdeset devetog dana upornog skrivanja, ne sluteći šta se sve okolo zbiva, Bećir je odlučio malo više porazmisliti o prijedlogu one druge strane, koju je dotada manje slušao i od koje se uporno sakrivao.

"Valja mi razmišljati i o predaji", iznenada mu je sinulo. "Imam li ja pravo da se ne predam?!," pitao se. "Otkud mi pravo na slobodu, ma koliko teška bila, kad zbog te moje slobode drugi pate. Evo, svaki bogovetni dan ih gonjaju da mene traže i dok mene ne nađu, njima neće dati mira. Živa mira nemaju radi mene i moje slobode. Da je barem sloboda, kakvu priželjkujem, ni pola jada."

U sami akšam toga dana pobijedila je misao onog drugog Bećirovog ja.

U maloj sobi zbilo se više od trideset ljudi. Svima se valjalo odazvati na ovaj sastanak. Vlasti kažu da se Bećir mora uhvatiti. Ne doći na poziv vlasti i ne vijećati o lovu na Bećira, značilo bi baciti sumnju na sebe. Kada bi bar od toga neke koristi bilo, ni pola jada.

Sastanak, kome su morali prisustvovati svi domaćini, podobro je odmakao. Padali su razni prijedlozi, gdje da ga traže, kako da mu dohakaju, a onda je neko iznenada pokucao. Okupljeni su se, prekidajući razgovor, kao po kakvoj komandi, najednom okrenuli prema vratima, na kojima se pojavila krupna figura čovjeka, kojeg su svi dobro poznavali. Automatska puška bila mu je bila obješena preko prsiju, bombe visile o opasaču.

Bećir Ačkić!

Niko od prisutnih mu se nije nadao na ovom sijelu. Kome je to i na kraj pameti moglo biti da će u ovu kuću bahnuti čovjek, kojeg sva milicija u ovom kraju traži, o kome se vijeća, kojeg treba uhvatiti.

Zapisničaru je, od silnog straha, koji je ulijevala krupna prilika na vratima, olovka ispala iz ruke. Zavladao je tajac, koji niko kadar nije bio prekinuti. Za tako nešto bilo je potrebno previše hrabrosti. Na Bećiru je ostalo da tu mučnu šutnju prekine.

“Ima li ovdje mjesta za mene?”, odrešito je rekao.

Neko od prisutnih se pribrao i pozvao ga da sjedne. Gužva u prostoriji je bila tolika da su ga gotovo na rukama prenijeli u čelo, gdje su sjedili ljudi, koji su vodili sastanak.

“Znam da me tražite i da vam zbog mene ne daju mira. Evo, ja sam doš’o. Odlučio sam da se predam. Samo, nemojte misliti niti bi bilo kome preporučio da me savjetuje i nagovara da odložim oružje. Ja ću poći gdje treba, samo moram vam nešto reći, da znate. Šta će sa mnom biti, nije više ni važno, ali sad vam ovdje, pred svima, kažem da nikome nažao ništa nisam učinio. Većina vas koji ovdje sjedite dobro zna da je to što govorim istina, samo što vi

ovdje niste zaduženi da mislite, nego da izvršavate naredbe. Zato, neka sud kaže svoje. Ja sam spreman poći sa dvojicom do prve straže."

Istu večer bio je u zatvorskoj ćeliji. O vlastitom postupku, iznenadnoj odluci da se preda, više nije razmišljao. Svakako bi se to dogodilo jednog dana. Jednom bi se, kako god okreni, sa tim morao suočiti. S druge strane, bolje da se u ćeliji našao vlastitom odlukom, nego da su ga uhvatili i tu ga strpali. Da je donio drugačiju odluku, ko zna da li bi i dospio tu gdje se nalazi, iza zatvorskih rešetaka. Da je po brdima nastavio tumarati i da su ga kojim slučajem uhvatili, najvjerovatnije da ne bi ni stigao do zatvora. Ni prvi ni zadnji ne bi bio za kojeg bi rekli da je pokušao pobjeći.

Te noći, kada se, poput kakve utvare, pojavio na sijelu u Rabini, nije ni slutio niti je mogao naslutiti šta se zbiva u Blagaju, bolje rečeno u Nevesinju. Iste noći, kad tako hoće da bude, u sami akšam, četrnaest udbaša bahnulo je u malu kuću u Blagaju, gdje je stanovala Bećirova žena. Navraćali su oni i ranije, ali ne bi se zadržavali, niti su Zejnu opterećivali suvišnim pitanjima. Ovoga puta bili su neuporedivo drskiji. Naredili su joj da istog trenutka pođe sa njima. Valjalo se zaputiti u Nevesinje. Pješke.

Nekoliko inspektora Udbe smjenjivali su se tu noć, ispitijući je o Bećiru. Zejna je svakom odgovarala isto. O Bećiru ne zna ništa. Svim isljednicima je odgovarala da ga nije vidjela od kako je umakao iz zatvora. Čula je,

govorila im je, da se negdje krije, ali njoj se nikada nije javio niti je ona mogla znati gdje se nalazi.

Kako je vrijeme proticalo, a da baš ništa, ni jednu jedinu riječ, iz nje nisu mogli iscijediti, udbaši su postajali bezobzirniji. Jedan se nije mogao suzdržati. Udario joj je žestok šamar, da se jedva održala na nogama. Svejedno, Zejna je i nakon toga, i još jednog šamara i prijetnji pištoljem, govorila isto. Za Bećira ne zna ništa.

Negdje pred zoru, kada je umor bijaše savladao, neko je, kao bez duše, uletio u Policijsku stanicu. Čula je njegovu dreku iz male samice, u koju su je strpali.

"Bećir se noćas predao. U zatvoru je. Gotovo je", likovali su.

Pola sata kasnije, jedan od isljednika, kojeg je poznavala kao finog i uljudnog čovjeka, prišao joj je, koristeći odsustvo onih drugih, koji više nisu nalazili za shodno da je bilo šta više pitaju. Bećir se, opet, predao, pa je i njihov posao završen. Na Zejnu su gotovo i zaboravili.

"Bogati, Zejno, jesi li sve ovo vrijeme viđala Bećira? Eto, predao se... gotovo je?"

"Jesam li ga viđala, kažeš. Ne mogu reći svaku večer, ali najviše sam išla i nosila mu hranu i vodu."

Brdo i samoća su opet, nakon toliko godina, bili njegova sudbina. Čekajući na katile, razmišljao je o danima, koje je provodio u brdu. Razmišljao je o Zejni. Samo se na nju mogao osloniti. Kako tada, tako i sad, uvijek je bila uz njega. Korio je sam sebe što ni njoj u

početku nije potpuno vjerovao. Sumnjao je u sve i svakoga, pa čak i u Zejnu. Preko nje bi ga najlakše otkrili.

Još više se sam na sebe rasrdio kad su mu rekli da Zejnu ništa nije moglo slomiti. Hodža Jusuf je bio u pravu. Svaka mu je dukata vrijedila.

Mjesec dana je moglo proći od dana kada se Zejna obrela u njegovoj kući, kada ga je posjetio mudri hodža Jusuf. Zapamtio je svaku njegovu riječ.

"Nešto si, Bećire, veliko učinio. Veliki si sevap uhvatio pa ti Bog Zejnu podari. Ja sam je ispratio i znam da će ti biti odana supruga. Ni koliko trun ne smiješ posumnjati u njenu vjernost i karakter, jer ja sam bio na njenom ispraćaju kad tvoji prosci dođoše. Hairli je to bio ispraćaj. K'o dženaza!"

Bećiru ništa nije bilo jasno. Kakva je to svadba da na dženazu najviše sliči?! Još i hairli! U prvi mah je pomislio da je stari Jusuf možebit pomatušio, dok je počeo miješati svadbe i dženaze. Ali, Jusuf mu nije uskratio objašnjenje.

"E moj Bećire, da ti znaš što ja znam, ni koliko je mrva ne bi posumnjao. Vidiš, moj Bećiraga, ako se mlada puno misli, te bi li - ne bi li, ili ako joj, kad krene, rastanak sa roditeljima bude teretli, brak ti je tu lohotan. Ako je žensko hairli, onda mlada jedva čeka kad će je povesti u vječnu kuću, čovjeku sa kojim joj valja dijeliti dobro i zlo. Zato mlada, ako je hairli, ne smije biti tužna kad pođe iz roditeljskog doma, nego vesela, kakva je bila tvoja Zejna. Tužni trebaju biti samo njeni roditelji, zbog rastanka s njom. Taman k'o na dženazi. Mejt jedva čeka kad će ga ponijeti, jer to je put u vječnu kuću. Ako je dobra djela činio, njegova želja da ga što prije ponesu je još jača. Tako

je i sa mladom. Pa zar ti mlada ne sliči na mejta. Mejt je u bijelim ćefinima, a mlada, zar njena vjenčanica nije bijela? Pa vidiš, moj Bećire, ko to mejta oprema, ako je žensko? Opet žensko. Muško se tom poslu ne primiče. A ko mladu sprema u vječnu kuću, tamo gdje je odlučila da pođe? Opet žensko. Mušku pristupa nema. I kad je to sve tako, i kad mlada, taman k'o i mejt, jedva čeka kad će na vječni put krenuti, a vječna kuća u koju ide je mladoženjina kuća i kad oni što ostaju, plaču zbog rastanka, a ona vesela što kreće, put je hairli, i život je hairli. E tvoja Zejna je tako otišla iz roditeljskog doma. Vidio sam da jedva čeka, kad će je povesti tvoji prosci. Vidio sam i znam da će ti biti hairli, dobra i odana žena. Zato pazi kako s njom postupaš, jer ona ti je k'o meleć, a ti si plahe naravi. Prije ćeš ti nju, garantiram ti, iznevjeriti, nego ona tebe."

Sve je bilo baš kako je hodža Jusuf rekao. Nikad ga nije nasekirala. Kad mu je najteže bilo, kad su ga svi, osim Boga dragoga, napustili, Zejna je bila uz njega.

Na svu sreću, Bećir je u zatvoru susreo Atifa, koji mu je tamnovanje učinio podnošljivijim. Malo je tako čestitih ljudi sreo poput njega. Još je u zatvoru bio na službi. Ali, kad je neko čovjek, onda je nevažno gdje je i šta radi. Njega ništa nije moglo iskvariti, ponajmanje karijera, koja se u zatvoru najbrže mogla steći. Stisni oči i udri. Po tuđim leđima, bezbeli. Još ako svoga podobro izdegenečiš, unapređenje ti ne gine.

Bećiru nikako nije bilo jasno kako taj čovjek tu ikako opstaje, pored onih katila koji su se svake noći iživljavali, prebijajući zatvorenike po ćelijama. Dobro je zapamtio njegove riječi kada se prvi put našao u Ćelovini.

“Pazi se ljudi ovdje, jer što ova čaršija može rodit a ne zna odgojit, to nigdje nećeš naći. Ja sam ovdje rođen i odrastao sam u ovoj čaršiji i znam kako ko diše. Kad si najsigurniji i kad ocijeniš da bi ti mogao biti prijatelj, bježi od njega što dalje. Nema čaršije da pametnijeg može roditi, ali u onom dalje je problem. Kad se na soj i pamet prilijepi neodgoj, od te sorte nema gore. Pametan a govno. E toga ćeš ovdje naći koliko god hoćeš.”

Na stotine puta se u te riječi mogao uvjeriti. U njedra se čovjeku uvuče, a onda ti zabije nož u leđa. Sve za interes. Samo jednom Bećir se prevario, rekao dvije tri riječi viška. Do smrti ga je ispod rebara žigalo.

Osjećao je nevjerovatan prezir prema ljudima sklonim da zarad napretka u poslu žrtvuju baš sve. Poseban nemir obuzeo ga je po saznanju da je njegov bliski rođak Avdo najgrlatiji na sastancima, na kojima se o njemu i njegovom privođenju raspravljalo.

U početku nije mogao da povjeruje da bi on mogao pasti tako nisko i da u tome nalazi način kako da se dodvori vlastima. Čuo je on da se Avdo kutarisao tokmaka i krampe i dobio posao portira u banci, da je pripasao pištolj, da mu je uniforma postala toliko muteberna da se skoro i ne presvlači, da mu je veća plaća... Ali da se vlastima baš na taj način, podstrekavajući ljude na njegovo hapšenje, nastoji odužiti, Bećir nije mogao da razumije. Nije mogao da vjeruje mada je dobro znao da Avdu pamet nije previše osvojila.

Da je sve što je čuo gola istina, uvjerio se posmatrajući ga na čelu grupe dobrovoljaca, koja je prečešljavala svaki

pedalj brda, nadajući se da će nabasati na njegov trag. Toga dana je donio odluku da posjeti rođaka.

Rizikujući da bude otkriven i uhapšen, jedne večeri se spustio do čaršije.

“Merhaba, Avdo”, rekao je Bećir izlazeći iz mraka.

Avdo se skamenio od silnog straha ne vjerujući vlastitim očima da se čovjek, koga toliko traže, najednom našao u sred čaršije.

“Mmmm... Bećire... oklen tebe... je li mo...”, zamucao je ne znajući šta mu je činiti.

“Doš’o sam da kahvu popijemo, rođače. Baš sam se nešto s tobom merakli sabrati.”

“Kako misliš, sa mnom? Kako ću ja, ja...”

“Muajem* sam doš’o da s tobom kahvenišem. Sad ćemo zajedno do gostione gdje sjediš i da ti jadna majka nije da nešto pokušaš, jer ja sam svoju glavu davno riješio, a ti do svoje, vidim, držiš k’o da pametnije nadaleko nema. Ubit ću te k’o zeca budeš li išta sumnjivo pokušao”, strogo ga je upozorio Bećir, pokazujući mu pištolj, vraćajući ga istog trenutka u džep dugog crnog kaputa.

Više od pola sata sjedili su u gostionici, izloženi pogledima zabezeknutih gostiju, koji su dobro poznavali i jednog i drugog, i znali sve i o jednom i o drugom. Za Avdu su znali da je najgrlatiji kad bi se o Bećirovom hapšenju povelo razgovor, o Bećiru do u detalj, pa i više, jer se o čovjeku, kad nije tu i kad ga još proglase krivim, zna više i od njega samog.

---

*s određenim ciljem, namjerom

Sjedili su i razgovarali mada Avdi nije bilo do priče. Ali, nije imao kud i morao je sjediti tu, jer je Bećir odlučivao i gdje će sjediti, i o čemu će razgovarati i šta će piti, i kad im valja poći.

Bećir je dobro znao kad mu je vrijeme krenuti. Čim se jedan iz obližnjeg stola pridigao, ostavljajući društvo i tek načetu lozu, bilo mu je jasno da će u kafanu uskoro doći milicija. Jer, gdje bi neko tako mogao žuriti, ostavljajući i iće i piće, nego u miliciju.

Pridižući se iza stola, bučno i srdačno je, da to svi u kafani mogu jasno čuti, pozdravio Avdu.

"Allahimanet, moj lijepi Avdaga. Poselami ko uspita, a za ono ćemo se još, akobogda, vidjeti..."

Uzaludno je Avdo narednih dana pokušavao razuvjeriti policijske inspektore, da ga je Bećir u kafanu doveo silom. Nije mu polazilo za rukom. Njih je samo zanimalo šta je to "ono" oko čega će se još vidjeti, što je Bećir na polasku rekao, a svi u kafani čuli i potvrdili.

Bećir se vratio u skrovište, Avdo se opet prihvatio tokmaka i krampe i bio sretan da ga je i to zapalo. Mogao je proći i gore.

Na dolazak četnika nije dugo čekao. Tri dana nakon što je posljednji put vidio djecu i unučad, u mahalu su nagrnuli ubice, palikuće i pljačkaši. Dva dana su kamionima odvozili sve što se može odvesti, a onda su krenuli pretraživati teren. Kada su trojica bradatih krenuli prema jaruzi, znao je da je došao kraj.

Čehre nije promijenio. Smrti se nije bojao. Nikad mu zapravo nije bilo jasno zbog čega se ljudi toliko boje smrti,

kad je ona neminovna koliko i sam život i ne zaobilazi nikoga. Ali, eto, smrt je izgleda jedina neminovnost na koju se čovjek, izuzimajući one rijetke, nikada nije navikao.

"Hvala Bogu," pomislio je u sebi, misleći na katile koji će sigurno doći. "Doš'o vakat da i ja otvorim vrata, koja je hodža Jusuf davno otvorio."

Ako se smrt primakne, bio je spreman da joj u zagrljaj pohrli, jer smrt valja ljubiti kao i sam život. Od Jusufa je naučio kako smrt valja dočekati.

Davno, poslije izlaska iz zatvora, zajedno su, nekim poslom, sišli do čaršije. Po povratku su zastali pored Šarića harema. Posmatrali su veliku povorku ljudi, koja se, uz zvuke Lenjinovog posmrtnog marša, kretala kroz grad. Nije bilo hodže.

"Kad mene ponesete, moj Bećire, a ja ću uskoro tamo, prema haremu će te ići što brže možete, da me što prije spustite u zemlju. Ako trčati budete u stanju, trčite. Tebe zadužujem, Bećire, da to tako bude."

"Vela havle, ovdje Bog bio i Božiji meleći, kako trkom da te nosimo! Nisi ti nama svako pa da te tek tako što brže začeprkamo! Šta je s tobom, Jusuf efendija?", iznenađeno ga je pitao Bećir, tražeći objašnjenje.

Ne skretajući pogled sa kolone koja je milila iza crnog automobila na kome se nalazio veliki kovčeg, pokriven partijskom zastavom, Jusuf je odgovorio.

"Znaš li ti, Bećire, zbog čega se ova kolona kreće ovako sporo? Prije ćemo nas dvojica pješke do Rabine, nego ga oni spuste i zakopaju."

"Pa običaj im zar takav... šta ja znam... nisam posebno o tome razmišljao", odgovorio je Bećir ne shvatajući da bi u toj sporosti moglo biti nekakvog posebnog smisla.

"Vidiš, Bećire, onaj tamo što leži, u onom sanduku, i svi drugi koje ovako sahranjuju, uz muziku i govorancije, vjeruju samo u ovaj svijet. Za njih drugi svijet ne postoji, zbog toga oni i nastoje da se što je moguće više zadrže na ovom. Oni zbog toga smrt doživljavaju kao najveći užas, nesreću. Mi, koji vjerujemo da je ovaj život samo jedna prolazna stanica, jedan trenutak, iza kojeg dolazi vječni život, onaj drugi svijet, koji je bolji, ljepši i pravičniji, trebamo tamo požuriti. Ko iskreno vjeruje u Allaha, taj susret s njim mora priželjkivati i mora mu se radovati, a kad se nečemu raduješ, ti tome, čemu se raduješ, hrliš u zagrljaj."

Mudre riječi hodže Jusufa, kojih se prisjetio, gledajući dvije spodobe što su svaki čas bile bliže, ulile su mu posebnu snagu. Čas suđeni se primakao i valjalo mu je krenuti u zagrljaj.

"Ko si ti, stari?"

"Ja sam Bećir Ačkić."

Iako Bećir nije imao snage da se bez štapa pridigne, obojica su ustuknuli, repetirali automatske puške i okrenuli ih u pravcu starca.

Nekoliko trenutaka potrajala je šutnja, a onda se jedan od dvojice posjetilaca pribrao, ne spuštajući pušku, uperenu u visinu Bećirovih prsiju.

"Ti si onaj što si za prošlog rata pred naše stajao, ne dajući im u podveleška sela, što se s fesom na glavi prsio po kasabi? E ne vele ga se tamo nanosati više nikome."

"Da mi je one godine, ni sad vi prošli ne bi."
"Šta ćemo sad s tobom?"
"Znate vi vaš pos'o."
"Ima li još ko tu, osim vas dvoje?"
"Nema, svi su otišli."
"A gdje ti je žena?"
"I ona je otišla."

Uvijek neko ostane da posvjedoči. Zejna je sve, skrivena iza grma na litici, gledala i čula svaku riječ. Čim su izvadili noževe, znala je da je Bećiru došao suđeni čas.

Ni Bećir ni bolesna Aiša nisu se bili kadri oduprijeti. Suknuli su mlazevi krvi iz njihovih preklanih vratova. Obavili su to, kao da rade nešto najnormalnije. Kao i svaki drugi posao.

GORE NEGO LANI A BOLJE NEGO DOGODINE

Jedne noći, kad se sve smirilo, kod Ahmeta su s gornjeg kraja bahnuli šverceri duhanom. Borčani. Nakon razgovora do kasno u noć pogodili su se za cijenu. Bremenice su bile brzo napunjene žutim listovima, brižljivo složenim, pripremljenim za otkup.

Bilo je to vrijeme kada se u otkupnu stanicu morao predati svaki gram duhana, prethodno utvrđen od strane filanaca i strogih državnih službenika, koji prema sadiocima nisu imali trunke milosti.

Precizno se određivala i mjera za pušače. Svake sedmice valjalo je izvijestiti koliko se dekagrama popušilo, da bi se moglo dobiti odobrenje za nastavak. I to vlastitog duhana koji se znojem zalijevao.

Čim su se šverceri hvatili brda, zadovoljni Ahmet je još jednom prebrojao novac, a onda se, dobro pazeći da ga ko ne primijeti, prikrao do pojate. Ono malo kanafa, što je

ostalo u njoj, rasporedio je po serđenima*. Slamnati krov su ubrzo počeli da ližu veliki plamenovi, obasjavajući cijeli zaselak.

U kući je Ahmet sačekao nekoliko trenutaka, dok je vatra uzela maha, a onda je onako u gaćama, da sve izgleda uvjerljivije, istrčao vani dižući galamu, koja je mogla probuditi cijelo selo a ne mahalu. Ljudi potrčali da gase, ali ih je Ahmet strogim glasom zadržao.

"Ne primičite, ni za čiji život neću da odgovaram. Okanite se belaja. Malo mi moga zuluma, još da neko strada, pa da bihuzur budem cijeli život."

Kad je plamen počeo lizati i drvenu konstrukciju, Ahmetu je lahnulo, ali zadovoljstvo nije smio pokazivati. Osjećao je poglede okupljenih komšija koji su ga sumnjičavo i s skrivenim podsmijehom posmatrali, kao da su naslućivali šta se ovdje uistinu dogodilo. Zato se odlučio biti malo uvjerljiviji, pa je stao kleti. Ali su tek njegove kletve ljudima bile još smješnije i neuvjerljive, mada su i oni kao Ahmet nastojali izgledati što zabrinutije, što je cijelu tu večernju gungulu činilo još smješnijom da smješnija nije mogla biti.

"Ko je upali, dabogda mu ona izgorjela", govorio je Ahmet, nervozno hodajući oko zgarišta, sa koga se podizao gust crni dim, a miris duhana se uvlačio u nosne šupljine okupljenih komšija. Samo ih je taj miris donekle razuvjeravao u ono što su sumnjali, poznavajući Ahmetove sklonosti.

---

* drvena konstrukcija za sušenje duhana

Iz Dogane je sutradan izašla komisija. Sumnjičavo su vrtjeli glavom, dok je Ahmet proklinjao, stalno ponavljajući:

"Ko je upali, dabogda mu ona gorom izgorjela."

Svjedoci su rekli svoje. Slagali ništa nisu, mada ni istinu nisu izgovorili. Je li bilo duhana u pojati, jest. Koliko, ne znamo, svaki do jednog je izjavio. Drugačije nisu mogli ni svjedočiti. Da je duhana bilo, jest, smrdjelo je ili mirisalo, kako kome, a koliko ga je bilo, ko je mogao znati. Sve što je u pojati bilo, izgorjelo je.

Ahmet je uglavnom duhan dvostruko naplatio, i od države i od švercera. I svi su osim države bili zadovoljni.

Najzadovoljniji je, nekoliko dana poslije, bio Salko, koji je skontao da bi od Ahmeta mogao posuditi hiljadarku. Računao je da Ahmet neće zatezati, jer su se dobro gledali. Ahmet i Salko su zajedno momkovali, a posjesti su znali i kasnije, dolazeći jedan drugom na sijela. Ahmet oko pozajmice nije pravio problema. Obećao Salko da će mu pare vratiti za dva mjeseca.

Prođe dva, pa tri mjeseca, prođe i pola godine, Salko pare i ne spominje, a kamoli da vrati. Ahmetu nezgodno tražiti. Ne vjeruje, opet, da bi se Salko mogao usefiti, pa zaboraviti na datu riječ, što ga je dodatno opterećivalo. Kako pare da vrati, sam nije znao, a ne bi rado da ih otvoreno zatraži, iako bi tražio svoje a ne tuđe. Ali, Ahmetu se iznenada ukazala prava prilika.

Sjedeći jednoga dana na kahvi sa Ademom, s kojim su obojica jaranili, sazna da ovaj sa Salkom ne govori.

Pukla tikva*. Ahmetu je istog trenutka sinula ideja. Skontao je da bi mu to mogla biti najbolja prilika da se domogne vlastitog novca. A i pare su lijepe bile. Dobar vo se za te pare mogao kupiti.

Za dva-tri dana našao se sa dužnikom na kahvi. Slučajno se sreli u čaršiji, što je za Ahmeta bila povoljna okolnost.

"Pa đe si ti, Ahmete, pobogu, nema te gladna godina. Ne daš se viđet, k'o da si, ne daj Bože, propao u zemlju. Kako na domu, dođu li đeca?"

"Dobro su, nisu loše, a i dođu, što jes', jes'. Dođu, dođu... donesu... odnesu... Više odnesu nego donesu", lukavo je odgovarao Ahmet.

Nakon što su prebrali najnovija zbivanja i prokomentirali ih na svoj način, Ahmet mu reče:

"Bio sam neki dan sa Ademom na kahvi".

"Ja s tim govnima više ne sjedim", dočekao je Salko.

"Kaže mi da ste se nešto zaujeli i vala mi svašta na tebe napriča. Te vaki si, te naki si, da Bog mili sačuva, neugodno mi da zborim šta više za te ne nagovori. Do zla je da si sva sela oko Stoca popalio."

"Na me, veliš, laje?! Šta, govori, šta kaže ta zumra, trag mu rev'o k'o što i reve, dedera pričaj?"

"Ama, šta kaže, ne znam šta bi ti rek'o, ni odakle da počnem. Biva nečojek si, lažov, petljanac, svašta, eto ti... Naposljetku mi još kaže, s kim se k'o ja družim, biva što s tobom sjedim i slazim se."

---

* posvađali se

Ušutio je Ahmet nekoliko trenutaka pa će onda:

"Tako ti je to bilo, Ademe. I znaš šta mi veli naposljetku? Kaže on meni, nikad ti od Salke onih para nema, što ti ja, znaš i sam, pozajmih. Nikad ti ih ta zumra, k'o biva ti, neće vratiti. Eto šta veli. Mene, da ti pravo kažem, nije zapalo da koju reknem."

"Ja neću vratiti pare, tako veliš kaže taj govnović? Ja neću vratiti!? Jesi li doma večeras. Eto me na sijelo pa ćeš vidjet ko je čojek a ko ćuko. A ja ću ti, Ahmete, reći, ako je iko nečojek, onda je to Adem, vidićeš. Još ti ne znaš s kim imaš posla."

Istu večer Ahmet je došao do para. Zadovoljno je do nekih doba slušao Salkina ogovaranja Adema, iako to njega puno nije zanimalo, mada se pred Salkom trudio pokazati da ga njegova cjelovečernja govorancija duboko zanima.

Ahmet nije volio vlast. Nijednu. Sa svakom se gonio i svaka vlast ga je zatvarala, ali je sa svakom veredžika imao, pa niko nikada pouzdano nije mogao znati da li se s vlastima bije ili liže.

Za drugog rata kod Ahmeta su svraćale sve vojske, i partizani, i četnici, i ustaše, i domobrani, svaka zumra. Za svakoga je Ahmet imao priču. Slazio se je s njima jer niko od njih i nije bio vlast. Za vratove će Ahmet sa onim ko pobijedi pa je zajaše. S njima će se Ahmet tjerati.

Na prvoj konferenciji koju su nove vlasti održale s narodom Ahmet se usprotivio ulasku u zadrugu. On, biva, neće da će svako ući. Zulfo, koji je uime vlasti došao objasniti, bolje rečeno ubijediti narod, kako u zadruge treba

ulaziti, toga dana se propisno obrukao. Potegao je pištolj na Ahmeta, misleći da će ga zastrašiti.

"Sačekaj malo, Zulfo", rekao mu je Ahmet raskopčavajući dugmad na košulji, "šteta bi bilo da ovo metak probije. Mog'o bi je neko nositi bar dvije godine. Sad pucaj, udri, majčin sine, pokaži da si vlas' ", odbrusio je Ahmet, pokazujući gola prsa.

Zulfo, naravno, nije pucao. Našao se u neobranu grožđu. Pomislio je da će Ahmeta vađenjem pištolja pritjerati da promijeni mišljenje. Ništa nije postigao osim što je iza leđa osjećao podsmijeh okupljenih.

Od pobjede nad Zulfom ni od klanja vola, koga je uprkos protivljenju s ostalom stokom valjalo potjerati u zadrugu, Ahmet nije imao ništa. Čim se pročulo da je zaklao vola, došla je milicija. Da nije bilo sina i njegovog partizanskog staža, ko zna koliko bi se rashlađivao u podrumskim prostorijama Općine, gdje se, za neposlušne i protivnike revolucije, nalazio zatvor.

Ali, nikakvi zatvori niti prijetnje Ahmeta nisu mogli slomiti da se bar, ako ništa drugo, ne sprda. Milutin se, koji dan nakon Ahmetovog izlaska iz zatvora, uvjerio u njegovu nepopravljivost. Priupitao ga je, kad su se susreli, kako on na današnjicu gleda.

"Gore nego lani, a bolje nego dogodine", odgovorio je Ahmet.

Samo Adil mu je nakon povratka iz zatvora trenutke znao učiniti ugodnim. Istina, nestvarno ugodnim, ali kako Ahmet nije znao šta se u zemlji stvarno događa, mogao se sa Adilom osjećati samo ugodno.

Kako bijaše u godinama i obnevidio, Adil mu je svakodnevno naglas čitao dnevnu štampu. Sadržaj novina odnosio bi se samo na zadruge, prema kojima je Ahmet osjećao najveće moguće gađenje. Adil bi svakoga dana, barem sat i po vremena, čitao i sve što bi čitao odnosilo bi se na zadruge. I sportske strane Adil bi uvjerljivo iščitavao kao izvještaje o zadrugama, i sve po Ahmetovu ćeifu. Helem, sve bi se na kraju svodilo da niko u cijeloj državi zadruge ne prihvata osim u Stocu.

Ahmet bi se, zadovoljan onim što čuje, stalno podizao i premještao s jednog kraja sećije na drugi.

"Rekoh li ja vama, samo smo mi ovdje budale. Vidiš šta svijet radi. Ali, neka, smrknut će se i njima nalet ih bilo. Doći će vakat, pa će i oni klepnuti ušima*. Da mi je samo dočekati."

---

* biti poražen, doživjeti poraz

SAMO U VIŠU I BJELIŠU NEMA LIJEKA

U pedesetu je Ahmet bio duboko zagazio kad mu je svijet počeo dolaziti da traži lijeka. Šta se u tim godinama sa čovjekom moglo dogoditi, pa da se najednom počne baviti travama i liječenjem ljudi, niko nije znao niti je postavljao to pitanje. Koga boli i ko traži lijeka, njega i ne zanima od kuda lijek dolazi, ko ga spravlja i propisuje. Važno je da pomaže.

Nešto se, ipak, moralo zbiti. Nešto što niko osim Ahmeta nije znao, jer iscjeljitelj se ne postaje preko noći. Šta se moglo dogoditi da težak bolesnik, kakav je on bio, da mu ni najstručniji ljekari nisu predviđali duga vijeka, najednom počne drugima tražiti selameta?

Ahmet je bolovao od sušice. Toliko bijaše onemoćao da više nije mogao na noge. Zadruga mu je dala nekakvu kobilu, kako bi s Njivica, seoceta nekoliko kilometara od Stoca, mogao otići do ljekara. Nije se znalo ko je mršaviji i beterniji, Ahmet ili kobila. Svako rebro moglo se

prebrojiti i na njemu i na kobili. Da je bio i malo jatorniji, ne bi ga mogla nositi. Da je Ahmet, opet, imao boljeg i bjesnijeg konja, teško da bi se, toliko ga bolest bijaše skrhala, mogao održati u sedlu. Iskopnio je do te mjere da ga ljudi više nisu ni prepoznavali. Kost i koža, što bi rekli, a ljekari mu nisu nalazili lijeka.

Najednom se pročulo da Ahmet nije samo ozdravio nego da i druge liječi. U početku su te posjete ljudi sa strane, koji su, tražeći selameta, dolazili kod Ahmeta, doživljavane sa neskrivenim podsmijesima. Ali, kako su redovi ispred Šabića kuće bili sve duži i protezali se do u sam centar čaršije, svijet je zaozbiljno počeo uzimati Ahmetove ljekarske sposobnosti.

Ivan je sa ženom obišao sve moguće bolnice, ali lijeka nalazio nije. I do Švajcarske ga je doticalo, ali pomoći nije bilo. Džaba silno Ivanovo bogatstvo, džaba priče kako para vrti gdje burgija neće. Njegovu ženu je iz mrtvih vratio, ako se tako može i smije reći, jer bez Božije dozvole ni zdravlje se ne primiče čovjeku.

Valjalo je Ahmetu s njim poći, jer njegova žena se od rana po cijelom tijelu nije mogla pomaknuti s mjesta. Ahmet je pregledao ženu i rekao da će sa mehlemom doći za tri dana. Objasnio je i šta im je činiti. Prije nego što on dođe ženu treba leći na na bok dok drugu stranu tijela treba oprati mlakom vodom i čistom krpom dobro posušiti.

Kako je Ahmet naredio, tako je i učinjeno. Ahmet je opranu stranu namazao mehlemom i savjetovao joj da u takvom položaju ostane tri dana, da se ne pomjera. Isto je, nakon tri dana, uradio i sa drugom stranom tijela.

Sedmicu poslije žena je počela sjediti, nakon petnaest dana je prohodala. Za mjesec dana bila je potpuno zdrava.

Ivan je Ahmeta bogato nagradio, a priča o njegovim iscjeliteljskim sposobnostima se sve više širila a narod dolazio i kad mu je milicija zabranila da narod pregleda u sred čaršije. Istim poslom se nastavio baviti na Njivicama, u vlastitoj kući. Narod nije prestajao dolaziti, iako je makadamski put za auto bio nepodesan, da gori biti nije mogao.

Nije bilo bolesti za koju ne bi propisao lijek, uz obavezan savjet bolesniku, kako trave da troši, šta da jede, koju hranu da izbjegava.

Najradije je primao žene kojima nije uspijevalo da zatrudne. Kako je, valjda, zbog duže bolesti ostao uskraćen za zadovoljstvo njihovog prisustva, najrahatnije se osjećao u ženskom društvu. Ako baš lijeka nije bilo, onda bi im ponudio rješenje, koje bi najveći broj njih doživljavalo kao gubitak posljednje nade da će imati porod. Ali, neke su, kažu, poslušale Ahmetov savjet.

"Trave ne pomažu, a ako si, ženska glavo, baš naumila da rodiš, promijeni pijevca", bio bi njegov posljednji savjet.

"Sve su trave ljekovite, samo od viša i bjeliša koristi nema", često bi govorio Ahmet.

Kad bi ga neko priupitao kako je on najednom, i to u svojoj pedesetoj godini, saznao koja biljka liječi koju bolest, zagonetno bi se nasmijao i odmahnuo rukom. Znatiželjnijim bi imao običaj reći da su mu sve trave iz Veliša izašle na san.

Šta mu se stvarno dogodilo, nije pričao jer bi u njegovu pripovijest malo ko povjerovao, a i kako bi, kad ni njemu do smrti nije bilo baš jasno šta se sve s njim zbilo, pa je najednom počeo liječiti ljude.

Samo je Smailu, jedne prilike, u povjerenju, ispričao kako je bilo i šta mu se jedne prilike dogodilo. Uljudno ga je zamolio da, bar za njegovog života, nikom ne priča što će čuti, jer narod bi ga, kakav je, odmah na sprdnju mogao uzeti, a tad čovjeku nema spasa.

"Ti, moj Smajo, znaš na što sam ja bio doš'o i kako me ona prokleta sušica bješe skrhala? Tražeći selameta jedne prilike sam se na onoj kobilčini uputio u Mostar. Velim, veći grad, veća bolnica, pa i ljekari bi mogli biti stručniji. Ovi, ovdje, mi rekoše da mi nije duga vijeka. Helem, dreždio sam ti do nekije' doba u onoj čekaonici, doktora nema, a vazda zbore sad će, samo, biva, samo što nije. Ljudi koji su ga čekali isto k'o i ja, jedan po jedan polahko izmigoljiše. Ostadosmo ja i jedan postariji čovjek, sijede brade, koji me cijelo vrijeme pogled iv'o. Kako ostadosmo sami, uđosmo u priču. Znaš i sam, te ko si, odakle si, koja te nevolja 'vamo goni, šta te boli, đe te žiga i probada, i tako to. Veli on meni da doktora više nema rašta čekati, nego najbolje bi bilo da ja pođem s njim. Biva na konak kod njega. Hajde, taman, velim u sebi, kontajući da on stanuje negdje tu, blizu. Kad smo krenuli, i on će, vidim, konja zajahati. Kontam, ni on ti ga nije iz blizine. Opet, mislim, možda čovjek stanuje u Blagaju, a za đuturuma je to podaleko. Ako ništa drugo, mislim u sebi, bliži sam Stocu koliko bilo, ali on će ti meni, kad krenusmo, reći da živi u jednom selu kod Konjica. Mislim onako u

sebi, moj Ahmete, lakše mi se u Stolac a i bliže vratiti, ali dedo me ubijedi, sam ne znam kako. Da mi je, čini mi se, u oni mah, rek'o da u Tuzlu idemo, ja bih poš'o."

Bila su, prema Ahmetovoj priči, neka doba kad su došli pred kuću i umorni sjahali sa još umornijih konja. Dedo je brzo podgrijao nekakvu čorbicu od zeleni, koja je Ahmetu posebno prijala. Odavno nešto tako nije pojeo u slast. Nisu sijelili jer je obojicu brzo savladao san.

U zoru ga je probudio svjež planinski vazduh koji je nezaustavljivo prodirao u njegova bolesna pluća. Osjećao je bolove, ali su mu se oni činili podnošljivijim od one vreline i zaduhe* koja ga je mučila godinama. Nakon čaja, koji mu dedo bijaše pripremio, bolovi u plućima su skoro potpuno nestali.

Uz kahvu, koju je dedo zalio čim su popili čaj, pričao mu je o nekom starom mudracu iz Vukovića, koji ga je naučio kako travama liječiti razne bolesti.

Pričao njemu dedo kako je taj starac iz Vukovića mogao putovati gdje god bi poželio. Biva, ne kao ostali ljudi, put pod noge, nego dušom. Pripovijedat će on Ahmetu da ga je i do Mjeseca doticalo! Eto, njemu je pričao kako se gore, na Mjesecu, ne može disati, ali što se, biva, skočiti može, to je čudo jedno.

"Vidiš, Smaile, taj dedo je umro još za onog prvog rata. E sad, kad čujem da ovi kosmonauti, što su gori išli pričaju isto, ne mogu da ne vjerujem", uvjerljivo je govorio

* astme

Ahmet. "Ovi, Smaile, i sam vidiš i čuješ, na ovoj haber kutiji*, pričaju isto, taman k'o i taj dedo."

Ispričao je on potanko Smailu i šta je bilo dalje. Doručkovali su, a onda ga je dedo izveo na jednu prekrasnu livadu preko koje je tekao mali potok. Sjeli su pored vode, zamotali škiju, a onda je dedo iz njedara izvadio svirale i počeo da svira. Na Ahmetovo zaprepaštenje, iz okolnih grmova su počele dolaziti zmije.

Ne prekidajući svirku, dedo mu je, primjećujući njegov strah, dao znak da ostane miran i da se ne plaši. Zmije se Ahmetu nisu približavale dok su se po dedi motale i milile po čitavom tijelu, zavlačeći se u njedra i nogavice.

Najednom je dedo prestao sa svirkom, uzeo jednu od onih zmija, izvadio nož zaklao je i spustio pored sebe. Ponovo se latio frule. Na ovu svirku zmije su se počele udaljavati dok i posljednja nije zamakla kroz gustu travu.

Ahmet nije progovarao. Od silnog straha jezik mu se bijaše gotovo oduzeo, a tijelo skamenilo. Izgledao je poput kakvog kipa u prekrasnom parku.

Starac je nakupio granja, naložio vatru, odjeljao jednu grančicu i napravio mali ražanj. Ahmet je dobio zadatak da isprži zmiju, dok on ode do kuće. Kazao mu je da je nešto zaboravio i da to mora donijeti.

Upozorio ga je dedo, pri polasku, da mu se, kojim slučajem, ne omakne pa prste stavi u usta, ako se oprži nehotice.

---

* televizija, radio

Ahmetu ništa nije bilo jasno, ali je činio sve što mu je dedo rekao. U jednom momentu, okrećući mali ražanj, dohvatio je do žara, opekao se i ruka je sama poletjela prema ustima. Baš u momentu, kad se dedo vraćao od kuće i bio skoro došao do njega.

"Liznu li liznu, ha prijatelju?! Ne smeta, neka si. Ono što sam ja znao, sad znaš ti. Meni svakako više i ne treba. Vakat mi je mrijet, a šteta je da to sa mnom ode u mezar", rekao je dedo zbunjenom Ahmetu, koji ni jednu jedinu riječ nije razumijevao.

Dedo je pažljivo uzeo pečenu zmiju, skinuo je sa ražnja, odvojio meso od kosti, posolio, presjekao po pola i jednu ponudio Ahmetu.

"Pojedi, ukusno je, nećeš se pokajati."

Da je ko drugi bio, sikterisao bi ga Ahmet sigurno. Ni sanjati nije mogao da će jesti zmijsko meso. Ali, dedu nije mogao odbiti. Iza svake njegove riječi osjećao je neku nevidljivu snagu. Činilo mu se da bi ga poslušao, i bilo šta da mu kaže, bez pogovora bi izvršio.

Posjedili su tu na livadi negdje do podne, razgovarajući o svemu i svačemu, dok starac nije napomenuo da je Ahmetu vakat krenuti.

Ispratio ga je do glavnog puta, odakle je krenuo prema Stocu. Istu večer je sanjao sve trave u Velišu, a na san mu je izašlo i koja čemu služi. Prvo je izliječio sebe a onda do smrti i druge, ko god mu se na kakvu bolest požalio.

MIMO OSTALOG NARODA

Hajrići su od pamtivjeka imali svoj život. Okolinu nisu podnosili niti je ona podnosila njih. Živjeli su u stolačkoj mahali Poplašići sve dok posebnim ukazom turskih vlasti nije naređeno da se, zbog izazivanja mahalskih sukoba i svađa, imaju preseliti u najzabačeniji dio stolačkog sreza. Odluka se morala ispoštovati, jer sa ondašnjim vlastima nije bilo šale.

Od tada je Hajrića mahala živjela još čudnijim životom, koji niko osim njih nije razumijevao. Novotarije su doživljavali kao opasnosti kojih bi se valjalo kloniti.

Godinama su se opirali uvođenju struje, smatrajući to bespotrebnim luksuzom i opasnosti koja bi ugrozila njihov posebni rahatluk koji su samo fenjeri imali obasjavati. Opirali se i oduprli. Nikada sijalica nije obasjala nijednu kuću u Hajrića mahali.

Svake godine, takmičenje u raznim vještinama, od bacanja kamena s ramena, skoka udalj iz mjesta do hrvanja, dalo bi najačeg čovjeka mahale, kojeg bi, do slijedećeg turnira, svako imao poštovati i držati ga za glavnog.

Jusif je, opet, bio i mimo Hajrića, a kamoli ostalog svijeta i njegovih mjera. Ko ga je mogao razumjeti! Naredba je pala da se svaki vojnik, zbog navodne pojave buha, mora ošišati na nulu. Vojska se malo bunila, ali naredba je naredba. Cijeli puk, hiljadu i po vojnika se ošišalo, samo Jusuf neće, odbija izvršiti naredbu.

"Straža k oružju", uslijedila je oštra komanda.

Dvojica vojnika su, sa uperenim puškama, krenuli ka Jusufu. Silom ga je valjalo ubijediti da posluša naredbu. On je mirno sjedio na stolici sa puškom preko noga, čekajući da se približe, a onda ih je prijetećim glasom upozorio da je jedan sigurno njegov i da kutarisati neće, a možebit da će biti u stanju smaknuti obojicu. Ljudi ustuknuli, da bez potrebe ne pada krv. Opet je uslijedila komanda.

"Straža k oružju", i opet su dva vojnika krenuli prema Jusufu i ponovo ustuknuli.

Onda je uslijedila druga. Jusuf se treba javiti na raport. Odmah je ustao i otišao do komandanta, koji je srdito dreknuo čim je zakoračio u prostoriju:

"Ti si taj koji se odbija ošišati, je li?"

"Ja sam taj", odgovorio je Jusuf mirno.

"A zbog čega se odbijaš ošišati?"

"Nije tačno da vojska ima buhe."

"Znaš li ti da sam tu naredbu izdao lično?"

"Znam."

"Znaš li ti da naredba važi jednako za sve?"

"Za mene ovoga puta ne važi", jednako mirno je odgovorio Jusuf, kao da razgovara sa nekim iz svoje mahale a ne sa komandantom puka.

Komandanta je duboko zabrinula njegova staloženost i tvrdoglava riješenost da ostane pri svojoj odluci. Napravio je nekoliko koraka po kancelariji, razmišljajući šta da uradi. Kako Jusufa odobrovoljiti. Ako se po izlasku iz njegove kancelarije ne ošiša, šta će vojska misliti o njemu. Niko više komandanta neće uzimati zaozbiljno. Sinula mu je ideja.

"Pa dobro, Jusufe, kad su se svi ošišali, nećeš valjda ti stršiti između ostalih?", rekao je komandant blažim tonom.

"E kad je na lijep način, hoću", odgovorio je, izašao, i istog trenutka se uputio do brijača da obavi posao.

Ponižavati se nije dao, ali nije podnosio da se ni drugi ponižavaju u njegovom društvu. Jedne prilike slučajno se našao u prostoriji, gdje su se oficiri sprdali sa dvojicom vojnika, jednim Bosancem divovskog izgleda i nekim Srbijancem, kojeg su zvali Baba, jer je jedini među njima bio oženjen. Srbijanac je bio toliko mršav i jadan, da bi mu čovjek radije nešto udijelio nego mu u ruke dao pušku. Za vojske i rata, pa ni za teška posla, Bog ga nije dao.

Bosanac je bio iz nekog zabačenog mjesta i nije znao šta je struja, naravno ni sijalica. Kaplar je strogo zapovijedio Bosancu da puhne i ugasi je. Nadimao se Bosanac, hvatao što više vazduha, kako bi taj fenjer, kako su mu rekli, konačno ugasio. Ali, nije mu uspijevalo.

Onda je kaplar ustao i od Srbijanca zatražio da on pokuša ono što Bosanac nije bio u stanju. Drugi kaplar je, nakon nekoliko Srbijančevih pokušaja da ugasi sijalicu, pritisnuo prekidač i sobu je najednom zahvatio mrak.

Kaplar je naredio da se sijalica ponovo upali, a onda se pridigao i okrenuo preme Bosancu

"Ti takva sila i junak, a nisi u stanju uduniti fenjer, a gledaj Babe, da vjetar malo puhne, stanjio bi se ko zna gdje. Kako te nije stid. Dedera, Srbijanac, klepni mu šamar!"

Srbijanac nije imao kud. Naredba je naredba i ona se morala izvršiti. Bezvoljno se Srbijanac pridigao sa stolice i udario Bosanca po licu, ali tako mlako, tek da izvrši naređenje. Ali, lakrdiji koja se pred Jusufovim očima odvijala nije bio kraj. Onaj drugi kaplar se kao u čudu okrenuo prema Bosancu.

"Auuu, kako te udari, moj Bosanac, vrati mu šta čekaš. Zar ćeš dozvoliti da te Baba isprebija", derao se kaplar zadržavajući smijeh.

Bosanac Babu nije štedio. Šamar ga zamalo s noga nije ukinuo, a onda se pridigao Jusuf, koji je sve to, do tog trenutka, mirno posmatrao. Ko zna koliko bi to sve potrajalo, da se on nije odlučio umiješati.

Od Bosanca i Srbijanca je zatražio da napuste prostoriju, a onda je ustremio prema četverici oficira, koji ni u snu nisu mogli sanjati da bi običnom vojniku, koji je pred njima imao da samire od straha, i bez pogovora izvršava naredbe, moglo pasti na pamet da ih krivo pogleda a kamoli da se s njima obračunava.

Nikada, do smrti nisu zaboravili tu večer. Sva četverica su, nasmrt isprebijani, hitno prebačeni u gradsku bolnicu da im ljekari vidaju rane i sastavljaju kosti.

Niko se nije usuđivao da uhapsi Jusufa. Pozvao ga je sutradan komandant i saopćio mu odluku štaba o

prekomandi u drugu jedinicu. Ostane li Jusuf tu, zaključile su starješine, vojska bi veoma lahko mogla postati neposlušna, a od neposlušne vojske koristi nema. Kako u miru tako i ratu, a rat je bio na vidiku, i za nj se valjalo ozbiljno pripremati.

Ponašanje nije promijenio ni nekoliko godina kasnije kad se pridružio partizanima. Valjalo se drugovima naviknuti na Jusufov tabijat. Bolje naviknuti nego s njim imati problema.

Ni nakon rata ništa se značajnije u njegovom životu nije mijenjalo. Penziju je odbijao primati sve do šezdeset i neke, jer on u rat, kako bi pričao začuđenim ljudima, koji njegove postupke nikako nisu mogli da razumiju, nije išao radi plaće, ali ni radi ideala. Partizanima se odlučio priključiti radi bitke, da stare kosti malo razdrma.

Vjerovao je da će u tom ratu najviše biti hrvanja, u čemu nije imao premca, i da će se mejdan junački dijeliti. Ali, kako od toga nije bilo ništa, iz rata se vratio podobro razočaran. Nijednu priliku da se sa neprijateljem pohrve nije dobio, zbog čega taj rat i nije smatrao nekim ratom, niti je iko po njegovom sudu zaslužio da bude nagrađen. Pogotovo novčanim primanjima svakog bogovetnog mjeseca.

U mahali se i nakon završetka rata odvijao život na kakav su Hajrići navikli. Sa takmičenjima u raznim vještinama i izborom glavnog u mahali se nastavilo. Odvijao se onaj isti život, kao i ranije, daleko od ostalog svijeta i njegovih mjera.

Zavatrilo bi jedino kad bi se otvorila rasprava o politici, i to vanjskoj. O unutrašnjoj politici Hajrići nisu razmišljali niti su za shodno nalazili da o njoj raspravljaju. Vanjska politika ih je posebno zanimala. Jedni su bili naklonjeni Rusiji, drugi Americi. Te rasprave rijetko bi se završavale samo svađom. Diskutanti bi se češće, izlazeći sa ovakvih sijela, držali za vilice i razbijene noseve.

Mada je bio naočit, Jusuf se nije ženio niti je na takav korak pomišljao. I za to je imao vlastita objašnjenja, koja je valjda samo on držao razumnim.

"Da se ženim, je li! Ne pada mi na pamet", govorio bi kad bi neko naturio priču o tome. "Ta nisam poludio. Oženim li se, eto ti i djece, pa da mi ovo raskuće, što mi je babo krvavo stek'o i ostavio da čuvam."

Starosti se nije veselio. Na poseban način, daleko od očiju znatiželjnika, mjerio je koliko slabi njegova snaga, koju je održavao ječmenim hljebom, medom i jarčevinom. U jednoj udolini zabilježio je koliko je kamen najviše mogao baciti, a onda bi tu svake godine dolazio u isto vrijeme, nastojeći da ne baci manje. Dugo godina mu je to polazilo za rukom, ali kako su godine prolazile, štap, koji je u ledinu zabio kad mu je bilo dvadeset i pet godina, sve više mu je bivao dalji, njegova ljutnja, zbog saznanja da ga snaga polahko napušta, sve veća.

U Hajrića mahali se više ne održavaju turniri. Ne baca se kamena s ramena, ne skače udalj, ne hrve, ne vode rasprave o vanjskoj politici. Mahala nema starješine, niti

joj treba jer ona je danas pusta i nije prilike da će se u nju život ikada više vratiti. Jusuf, kao i njegovi rođaci, žive u nekom njima tuđem svijetu. Proteklo je podosta vremena od kobnog dana kada su ispred puščanih cijevi morali krenuti sa zemlje, koju su baš ti, s puškama uperenim u njihova leđa, proglasiti samo svojom.

ŠAŠULINA CAREVINA

Čim bi ugledali Mehu Šašulu, švapski vojnici, koji su pretežno sjedili u podgradskoj birtiji, ustajali bi sa svojih mjesta i pozdravljali ga u stavu mirno. Začuđenim građanima, koji bi tu provodili vrijeme a bili znatiželjni, objašnjavali su da oni ne pozdravljaju Šašulu nego njegove zasluge, o kojima se, u čaršiji, puno i nije znalo. Nije, jer on se svojim vojničkim poduhvatima nije hvalisao. Da jeste, opet, bi malo ko povjerovao u njegovu priču, pa mu je bolje bilo da šuti nego kazuje na kojim je sve ratištima kao austrijski vojnik vojevao i kakve je podvige činio. Mi ko mi. Tek kad neko sa strane dođe i kaže da među nama neko valja, tek onda smo spremni prihvatiti da je nešto tako kako jeste. Tako je vazda bilo i bit će izgleda, na našu nesreću, dok se sunce ne ukaže sa zapada*.

Šašulu je mobilizirala Austrija. Kao cukfirer, vodnik po naški, u Četvrtoj regimenti vojevao je na Istočnom

* prema islamskoj predaji na dan smaka svijeta sunce će izaći sa zapada

frontu. Nije se posebno isticao dok Austrijancima kola nisu krenula nizbrdo.

Nakon pobjeda došlo je vrijeme i za poraze. Rusi su nadirali sa svih strana. Austrijska vojska imala je samo jedno rješenje. Povlačiti se što je brže moguće. Valjalo je preći Volgu, a Volga nije potok da se tek tako pređe. Rusi su već bili blizu. Među vojskom je zavladala panika. Situacija se činila bezizlaznom.

Kada se činilo da rješenja nema, istupio je mladić i od već izbezumljenih oficira zatražio da on ostane na lijevoj obali Volge i štiti njihovo povlačenje. Dvadeset i pet hiljada austrijskih vojnika krenulo je preko velike rijeke.

Šašula je ostao sam čekajući Ruse. Računao je da će ih sa velikom bredom, teškim mitraljezom, zadržati dovoljno vremena. Dovoljno da se svi prebace na drugu stranu, nakon čega će most otići u vazduh.

Pretpostavljeni oficiri su mu sugerirali, kad se već javio dobrovoljno, da Ruse zadržava dokle može, uništi mitraljez i prepliva na drugu stranu. Sročena je i naredba, tek toliko da se zadovolji forma. Niko mu se u život nije nadao.

Ali, hrabri Stočanin nije samo dovoljno vremena zadržao rusku armadu, omogućavajući sigurno povlačenje i posljednjeg austrijskog vojnika, nego je, na zaprepaštenje cijelog štaba, koji ga, pravo govoreći, nije ni očekivao, na drugu stranu rijeke stigao s mitraljezom na leđima. Nije ga htio uništiti. Nije poslušao naređenje, ali niko ga zbog toga na odgovornost nije zvao.

Nezamisliv podvig bio je nagrađen. Kako se o Šašuli uveliko govorilo u generalskim krugovima, vijest se

pročula i na dvoru, pa je austrijski car Franjo Josip odlučio da mu lično uruči zlatnu medalju za hrabrost. Htio je vidjeti vojnika koji je napravio takav podvig.

Taj dan, kada mu je car lično uručio zlatnu kolajnu, nikada, do smrti, neće zaboraviti. Ne zbog kolajne, nego samog dočeka na dvoru. O nečemu takvom nije mogao ni sanjati. Svečanom činu dodjele najvišeg odlikovanja prisustvovala je sva dvorska svita. Dok se kretao prema caru, dvorjani su po njemu bacali cvijeće i svirala je muzika, njemu u čast. Nikada više nešto slično nije doživio. Ni u priči, a kamoli stvarnosti.

Drugi svjetski rat Šašula je proveo u Stocu, nezainteresiran puno za ratna zbivanja. Ali, čim bi čuo da se četnici približavaju kakvom selu oko Stoca, istog trenutka bi se uputio u Doganu, gdje je bila smještena Komanda SS divizije. Čim bi stigao tamo, vojska bi odmah bila postrojena, a njemački komandant bi mu prepustio da izabere koliko će vojnika povesti sa sobom.

Ne bi Šašula nikada vodio više od deseterice mladića. On bi zgrabio mitraljez i za tili čas bi četnike rastjerali, gdje god bi se pojavili. Teško je povjerovati, ali ni jedan vojnik mu za vrijeme ovih intervencija nije poginuo.

Među ilegalcima se pričalo da su Šašulu zbog tih diverzantskih izleta uzeli na zub, ali niko se ni među partizanima nije usuđivao da o tome javno govori. Sa Švabama se jest družio, ali s njima nije nasrtao na partizane nego na četnike.

Bojali su se i njegovog orlovskog pogleda. A i nagal je bio. Nepravdu nije trpio i s kim bi se zakačio, taj bi

prolazio loše. Vrelu peć je rukama, u jednoj kafani, zgrabio i bacio je na nekog kabadahiju, od koga je strahovalo pola mostarske čaršije, kad je nasrnuo na njegovo društvo.

Neki Milan iz Berkovića, koji je previše glasno i ružno sprdao zbog ezana, govoreći kako bi hodži bilo vakat da prestane revati, najbolje je osjetio Šašuline šake. Lahnulo je i starom Pitiću. Zadrhtala mu je brada i potekle suze niz staračko lice. Ne toliko zbog toga što je on nemilosrdno izdegenečio Milana, koliko zbog toga što se Milanu baš niko osim njega nije suprotstavio. Niko osim Mehe, do koga čaršija nije držala.

"Fala Bogu pa i ovakije još ima. Kad ih više ne bude, ni nas neće biti", tužno i zadovoljno istovremeno, rekao je Pitić.

Pričaju da bi zmija, kad bi ga ujela, crkavala, a ono malo otrova što bi, prilikom ugriza, ušlo u Šašulino tijelo, ubijao je kašikom meda.

Od ruke mu nije išao nijedan posao koji bi mu donosio više novca. Dan i nafaka, i dosta. Tako je živio. Drugačije nije znao. Braća su htjela pomoći, ali kasnije su uvidjeli da nema fajde. Otvorili su mu prodavnicu u Crnićima, i kad su nakon mjesec dana došli da provjere kako posluje, imali su šta vidjeti. Roba ide k'o halva, pun tefter imena, a para ni za lijeka. Meho je svu robu dijelio na veresiju. Biva, zapiši, platit će nekad. Meho nije imao srca da naplati. Posebno od sirotinje, koja bi svakodnevno svraćala. Braća nisu imala drugog rješenja, nego da zatvore prodavnicu, a Meho je nastavio po starom.

Oni koji su ga bolje poznavali kažu da mu je sklonost piću bila velika mahana. Kazivali su da navečer ne bi bio

u stanju zaspati ako bi se zalomilo da mu u džepu ostane kakav novčić. Prevrtao bi se čas na jednu čas na drugu stranu, nastojao skrenuti misli u drugom smjeru, ali san mu na oči ne bi dolazio. Onda bi se pridigao, obukao i pošao tražiti birtiju koja bi do kasnije radila, da to para što se u džepu zateklo spiska i s mirom zaspe.

Kasno je te kobne večeri Šašula pošao od Rizve i niko ga više nikad u Stocu nije vidio. Svetac je neki bio pravoslavni, pa je Šašula sa Rizvom cijeli dan punio pletare. Valjalo je preživjeti i njemu i Rizvi. Sreća da je te godine vinograd dobro rodio. Dobre pare su toga dana zaradili. I proteferičilo se fino. A onda je Šašule nestalo.

Dogodilo se to dva dana prije nego što će partizani ući u grad. Pričalo se da je te večeri došao kasno, probudio majku i rekao da mu je je vakat krenuti.

"Vi ostanite, a ja moram svojoj carevini. Ostanem li, iako nikom ništa nažao ne učinih, gledat će da me likvidiraju. Zato je i za mene i za vas najbolje da krenem", rekao je na polasku majci.

Salko Studenović ga je vidio u Zagrebu. Pridružio se kolonama ljudi koji su spas nastojali potražiti van granica zemlje. Englezi nisu razabirali ko je ko u koloni. Do carevine za koju su ga vezale najljepše uspomene, nije stigao. Ko je kriv a ko nevin. U Blajburgu je je ispustio dušu sjećajući se cvijeća, dvorske svite i zlatne kolajne, cara i ljudi koji su ga jedino znali cijeniti.

SVOJEGLAVI IVAN

Bio je svoj čovjek, što bi se reklo. Niti je kome zasmrdio niti je volio da njemu ko zasmrdi. Dosta jada je vidio zbog svoje tvrdoglavosti. Po završetku Drugog svjetskog rata vlasti mu uručiše poziv. Komitet je zaključio da bi kćerku trebao spremiti na prugu. Zemlju valja izgraditi, a na mlađim je da se prihvate tog posla.

Ni na kraj pameti Ivanu nije bilo da je pošalje. Skontao je da je njemu potrebnija nego državi. Valjalo je preživjeti od ono malo zemlje. Zato se na poziv nije ni odazvao. Ali, ako se on oglušio o poziv i direktivu Komiteta, Komitet s nije oglušio o njegovu šutnju.

Općinari su ga našli na njivi. Ivan posao nije prekidao, pa je grupa ljudi iz Općine hodala za njim i volovima, uz njivu niz njivu, kako je Ivan pružao brazde, ubjeđujući ga da mu kćer valja spremiti na prugu i da mu je uzaludno svako opiranje. Bude li se previše opirao, oni, biva, imaju ubjedljivija sredstva.

"Ivane, Komitet je zauzeo stav i tu nema uzmicanja. Treba izgraditi zemlju. Šćer moraš spremiti na prugu."

Ivan je razgovor brzo okrenuo na sprdnju.

"Mostarska pruga je davno prošla, a kad će stolačka, ne znam", odgovorio im je Ivan, praveći se nevješt, jer pruga je u stolačkom kraju drugo ime za autobus.

Kako Ivana nisu mogli ubijediti da kćer pošalje na radnu akciju, vlasti odlučiše da na prugu ide Ivan. Neko iz kuće mora. Kad već ne da kćer, nek ide on, bio je partijski zaključak. Nije krenuo drage volje, ali je ocijenio da se s vlastima ne bi valjalo dalje goniti.

Pet stotina akcijaša se iskupilo u Jablanici. Organizatori su tražili da im se jave zidari. Ivan vidio da ljudi dižu ruke, pa digao i on. Nikad kamen na kamen nije stavio, što ono kažu, ali javio se pa šta bude. Izabrali ga za poslovođu. Kako je Ivan bio stariji, u Komandi omladinske brigade kontali su da bi mogao biti i ozbiljniji, nego kakav mlađi akcijaš. Nisu mu tabijata poznavali. O njegovim graditeljskim sposobnostima znali su još manje.

Poslije je pripovijedao da bi, kad god bi prolazio kroz Jablanicu, uvijek bacio pogled da se uvjeri jesu li oni zidovi uzgor. Vazda se, kaže, plašio da se te duvarine, ne daj Bože, sruše, jer sruše li se, eto milicije po njega. On je bio poslovođa.

Nije sa vlastima Ivanu manjkalo problema ni u vrijeme izgradnje Brane u Jablanici. Kao poslovođa je mogao češće skoknuti do kuće. Ali, nije Ivan išao samo da vidi čeljad, što bi uglavnom navodio kao razlog. Moglo se na tom putu dobro zaraditi. Ruksak fino iskrižana duhana se u Jablanici mogao dobro prodati. Ali, kako je u onaj

vakat špijuna bilo na svakom koraku, milicija je ubzo saznala razloge njegovih čestih odlazaka prema Stocu.

Nije očekivao zasjedu. Pobjeći nije mogao dvojici naoružanih milicionera koji su ga čekali u kanjonu Neretve. Mrak se već bio dobro spustio kad su ga uhvatili.

Nakon nekoliko sati pješačenja stigli su u stanicu milicije.

"Ti si ta ptičica što švercuje duhan, je li", upitao je oštro komandir.

"Ja, druže komandire, neba mi, ne znam, zbog čega me dovedoše ova dvojica ljudi. Na pravdi Boga, pa u miliciju. Ništa nikome nisam učinio loše, da znam."

"Nisi kažeš! A duhan, ptičico. Otvaraj ruksak", zapovijedio je komandir.

"Evo, tu ništa osim malo hljeba, dvije glavice luka i boca vode, nema", odgovorio je Ivan, otvarajući ruksak.

Dvojica milicionera, koji su ga doveli gledali su ne vjerujući vlastitim očima. U ruksaku nije bilo duhana.

Komandir je bio bijesan. Ivana su istog trenutka morali pustiti, a dva milicionera umalo nisu ostali bez posla.

Ivan je nakon prepada iskoristio noć i oprezno, malo pomalo, vadio duhan, bacajući ga pored puta. Nekoliko sati, koliko su išli do stanice, bilo mu je dovoljno da iz ruksaka izvadi i ono malo duhanske prašine što je ostalo na njegovom dnu.

Samo dva dana po završetku radova na Brani i povratku iz Jablanice, Ivanu je došao poziv na sud. Znao

je odmah zbog čega. Posjekao je topole pored Bregave, jer su mu pravile hlad na njivi, zbog čega ništa na njoj nije uspijevalo. Neko ga je prijavio i sad ga zovu da mu država uzme mjeru.

"Zbog čega si ti, Ivane, posjekao topole", oštrim glasom ga je upitao sudija.

"Prave hlad na njivi, pa ništa na njoj ne možeš ni posijati ni posaditi."

"Znaš li ti čije su te topole, Ivane?", opet je uslijedilo sudijino pitanje.

"Moje", bez puno razmišljanja je odgovorio Ivan.

"Znaš li ti ko je te topole sadio?"

"Znam."

"Ko, Ivane, reci kad već znaš?"

"Država."

"Država, veliš, sadila, a ti kažeš da su tvoje. Kako to?", pomalo pobjedonosno je naglasio sudija, misleći da ga je uhvatio u zamku, iz koje se ne može iskoprcati.

"Čija je ovo kosa druže sudija?," upitao ga je Ivan, gladeći rukom glavu.

"Tvoja, Ivane, da čija", odgovorio je sudija, ne sluteći na šta cilja.

"A ta tamo, na tvojoj glavi?"

"Moja, čija bi drugo mogla biti", rekao je sudija.

"E, pa more li, druže sudija, tvoja kosa biti na mojoj glavi ili moja kosa na tvojoj?"

"Ne može, Ivane."

"E ne mogu ni vaše topole biti na mojoj njivi."

Sudija na Ivanovo lukavo pojašnjenje vlastitog postupka nije našao odgovora, pa su vlasnici njiva kasnije

potkresavali i sjekli topole kako je kome odgovaralo, a ljudi dugo vremena prepričavali kako je Ivan nadmudrio Slobu Bijelića.

Sa Suda se zamišljen vratio kući. Osjećao je da će ga vlast jamiti na zub, pa je najstarijeg sina, odmah počeo savjetovati da negdje, na drugom mjestu, traži selameta. Ilija se puno nije dvoumio i ubrzo se našao u Australiji. Ilija u Australiju, Ivan u Udbu, čim se saznalo za sinov odlazak.

"Kako si ti, Ivane, kao roditelj, dozvolio da ti sin ode iz zemlje?", pitao ga je policijski isljednik.

"Nije mi ni pit'o", dobio je jasan odgovor.

"A zašto ti, kao roditelj, nisi utjecao na njega?", opet je uslijedilo pitanje.

Ivanu je masiranje u Udbi dojadilo pa je sve okrenuo na sprdnju. I oficir Udbe je bio iznenađen.

"Govorio sam ja njemu druže: Vrati se, sine Ile, vrati se", objašnjavao je Ivan, odmahujući rukom u suprotnom pravcu, kako bi nekoga trebalo tjerati a ne prizivati ili zadržavati.

Iznervirao ga je do te mjere da je galama oficira, koji ga je isljeđivao, odjekivala čaršijom. Ivana njegova dreka, opet, nije posebno uznemiravala, jer se na ovakve razgovore toliko bijaše navikao da bi mu bilo neobično ako ga godišnje ne bi pozivali barem dva-tri puta.

KAKO JE SKONČAO MAJO VUJOVIĆ

Toliko je Majo zla počinio po gornjem kraju, oko Bileće i Trebinja posebno, da se o njegovim zulumima neće prestajati da priča do kijametskog dana. Prosijeliti a Maju ne spomenuti se nije moglo, prije, a ni danas kada je sijela sve manje.

Zapamtili su stariji, pa prenosili i na one mlađe, kakve je sve zulume Majo činio, s kim je vojevao, ko su mu bili jataci, kako je izgledao, pa i kako je skončao.

Kažu da je bio manji rastom, dežmekast, ali brz i okretan poput kakve šumske zvijeri. Ni nalik na insana, što i nije bilo čudno, jer je u šumi proveo veći dio života, negoli u kući, kao čovjek, kome je to priličnije boravište.

Za nedjela koja je činio vlasti nisu posebno marile. Većini se čak i dopadalo to što Majo čini, mada su se ustručavali da to pokazuju otvoreno. Uglavnom je harao po muslimanskim selima, pa se tadašnje vlasti i nisu mnogo

sekirale za njegova nedjela. Nije ih bilo briga sve dok Majo nije prešao svaku mjeru.

Jedan događaj ih je silom prilika natjerao da se moralo krenuti u potjeru za njim. Dogodilo se to nakon nezapamćenog pokolja, koji je Majo počinio nad sedmericom Ćatovića, koji su se sa pazara vraćali kući, noseći podosta novca zarađenog od prodaje stoke. Braću Ćatoviće je sa svojim pajdašem, nekim Roganom, presreo u Mokrom Dolu. Poubijali su ih i opljačkali.

Mada nerado, vlasti su za Majom raspisale potjernicu.

Žandari nisu bili oduševljeni iznenadnim poslom, jer su se na nerad i plandovanje toliko navikli da su bilo kakvo pomjeranje doživljavali kao nesreću. Prema Maji je, opet, većina njih gajila simpatije smatrajući ispravnim sve što on čini. Ali, krenuti u potjeru se moralo.

Neki Srbijanac Mitrović i Huso Kruševljanin bili su glavni zapovjednici žandarmerijske stanice. Oni su dobili zadatak da uhvate Maju. Dani i mjeseci su prolazili, ali od Maje nije bilo ni traga ni glasa. Kao da je u zemlju propao.

Nakon niza neuspješnih potjera i traganja za njim, Huso je posumnjao da žandarmerijskom naredniku Mitroviću i nije stalo da Maju uhvate i privedu. Činilo mu se da Mitrović sve činio da ga kojim slučaju ne otkriju, a kamoli još i zarobe.

Huso je uvidio da od njihovih potjera neće biti ništa, jer je dobro obaviješteni Mitrović potjere stalno upućivao u pogrešnom pravcu, tamo gdje o Maji nije bilo ni traga ni glasa.

Jednoga dana Husi se iznenada ukazala dobra prilika. Narednik Mitrović je nekim poslom morao do Beograda. Sa potjerama se nastavilo, ali se ništa nije mijenjalo. Maje nema pa nema, iako je svakome bilo jasno da je tu negdje dobro prikriven i obaviješten o kretanjima žandara.

Dva-tri dana nakon Mitrovićevog odlaska, kada je potjera stigla do Baklje i Vranje Dubrave, Huso je vođi jedne grupe, nekom Crnogorcu, predložio da se razdvoje. Osjetio je da će ih Crnogorac, prema Mitrovićevim uputama, opet povesti u pogrešnom pravcu, tamo gdje se Majo sigurno ne krije.

Crnogorac je pristao, ne misleći da bi Huso sa jednim čovjekom mogao nešto učiniti. Sa Husom se, opet, nije trebalo natezati, jer je bio plahe naravi. Uz to je imao čin titularnog narednika, koga je valjalo poštovati.

Huso je ostao sa svojim jaranom Alijom, koji je u žandarima bio poznat kao dobar strijelac. Bio je toliko precizan u rukovanju oružjem da se žandari nisu ustručavali na glavu staviti jaje, koje bi onda Alija preciznim hicem razmrskao, a da puščano tane ni kosu ne bi okrznuo onome koji bi smogao snage da stane ispred puščane cijevi.

Čim se Crnogorac sa svojom grupom udaljio, Huso i Alija su primijetili neku babu koja se, s burilom na leđima, kretala prema obližnjoj šumi. Savila se baba do zemlje, pod teretom burila punog vode.

Nije se baba dugo zabavila u ogradi Salke Babovića. Samo sad je, pri povratku, bila nekako uspravljena i išla je neuporedivo lakše, kao da se barem dvadeset godina

podmladila. Huso je odmah posumnjao u babinu iznenadnu vitalnost.

Najednom su iskočili iz šume pred iznenađenu babu.

"Baba, govori gdje si bila", upitao je Huso oštrim glasom, čim su je zaustavili.

"Nisam nigdje, tu..., gledala ima li gdje mrvica da nakupim", zamucala je baba, prestrašena iznenadnom pojavom dvojice neznanaca u žandarskim uniformama.

"U mrvice se ne ide s burilom na leđima. Kome si nosila vodu, govori?", još oštrije je upitao Huso.

Baba se pokazala tvrdom na riječi i nije bilo druge nego da istinu iz nje izvuku silom. Najprije su sa babe skinuli burilo. Alija je babu čvrsto držao, a Huso je žitkom drenovačom stao mlatiti po prknu. Jao njoj po stotinu puta, ali Huso nije prestajao da mlati, nego je udarao sve žešće. Mlatio dok baba nije propjevala.

"Prestani, kumim te Bogom, pušćaj, sve ću vam reći", povikala je baba, kojoj degenek bijaše dokundisao.

"Da čujemo", rekao je Huso bacajući drenovaču.

"Vodu sam nosila Maji. Eno ga pod dubom u Babovića ogradi, i njega i Rogana."

Huso i Alija ni trenutka više nisu čekali. Brzo su stigli do mjesta koje im je baba opisala. Ugledali su ih na ledini okruženoj šumarkom, gdje su se izležavali, baš kako je baba i rekla. Po razbacanim kostima uokolo zaključili su da su Majo i Rogan tek ručali.

Majo je ležao naslonjen na drvo. U ustima mu se nalazila grančica, koju je premještao s jednog kraja na drugi, dok je Rogan velikim nožem djeljao nekakav prut.

"Majo je tvoj, a ja ću gađati Rogana", šapnuo je Huso svom jaranu, dobro znajući da je važnije pogoditi Maju, a Alija je sigurniji s puškom.

Ubrzo su odjeknuli pucnji, gotovo istovremeno. Majo se prevrnuo i zajaukao, a Rogan se, iako ranjen, pridigao i za tren nestao u šumi. Huso nije bio dovoljno precizan.

Mada smrtno pogođen, Majo je zapucao u njihovom pravcu.

"Ubi li me, Uso, ubi", proderao se Majo.

Pozvao ga je Huso, dobro sklonjen, da se preda, jer njih dvojicu u zaklonu ionako nije mogao pogoditi. Opet, kremenjače je trebalo puniti, a Majo to više nije bio u stanju. Ali, njega upozoravati više ionako nije trebalo, jer je bio smrtno pogođen. Ležao je držeći se za prsa, ali još uvijek je imao dovoljno snage da govori.

Huso i Alija su prišli.

"Znao sam, Uso, da si ti, prije nego je metak do mene doletio. Samo si me ti u ovim habesinama* mogao naći."

Majo je zatražio vode. Huso mu je usnama prinio čuturu. Čim je skvasio suho grlo, njegovo tijelo postalo je beživotno.

Toga dana, kada su Majino mrtvo tijelo donijeli pred žandarmerijsku stanicu, okupilo se mnoštvo svijeta. Iz Beograda se vratio i narednik Mitrović. Osjetio je Huso njegov pogled, ispunjen mržnjom. Nije u tome bio usamljen. Ni drugi, okupljeni oko Maje, nisu pokazivali

* nepristupačna, pusta ili dobro skrovita mjesta

ni trunku zadovoljstva što je jedan okorjeli zločinac skončao.

Među takvim ljudima za Husu više nije bilo mjesta. I on i Alija su uskoro penzionisani.

TEGET PANTALONE

U centru čaršije, pored male ćuprije ispod koje se manji dio toka Bregave odvaja na stranu, odavno stoji jedna napola srušena građevina. Čini se da bi se, bez snažnog zagrljaja bršljana, već odavno stropoštala.

Ko bi, gledajući je takvu, mogao pomisliti da je to nekada bio lijep ljetnikovac porodice Šarić, koji se nalazio na samom rubu velikog imanja. Tu su se nekada, u vrijeme ljetnih žega, zaklonjene od muških pogleda, placale begovice, teferičilo se i eglenisalo.

Dugo su na ovoj kućetini stajala velika željezna vrata. Neko vrijeme su tu, uz stražarsku pratnju, dolazili maloljetnici iz Vaspitno-popravnog doma, da cijepaju drva, dok u zgradu Milicije nije uvedeno parno grijanje. Neko je, od stanara iz obližnje zgrade, kasnije u ovoj omeđini držao drva i ćumur.

U čardačinu poslije niko nije zalazio, kada je ona izgubila svaku namjenu, osim pjandura kojima bi tu najzgodnije bilo rasteretiti mokraćnu bešiku. Taj dio najčešće nije bio osvijetljen i izgledao je nekako sablasno,

posebno u vrijeme kasne jeseni kad bi se nad Stolac spustili tamni oblaci.

Bio je to zgodan prostor, pogodan za kakav dućan, kafanu ili nešto drugo, ali niko nikad, mada se pričalo da hoće, ništa tu nije otvarao. Naposljetku je ova ruševina popravljena i pretvorena u trafostanicu.

Kojih stotinjak metara od te omeđine, u samom centru čaršije, iza Drugog svjetskog rata, nalazila se komanda KNOJ-a, preko puta nje, pod Lipom, Began je držao knjižaru.

Jednog dana, u sam akšam, Began je morao poći gdje i car ide pješke. Pohitio je prema javnom zahodu, koji se nalazio pored ćuprije, blizu građevine obrasle bršljanom. Ali, čim je izašao, neko mu je na vrat nabacio žičanu omču i počeo da je steže.

Sutradan su Begana našli mrtva, u rukavcu Bregave koji se odvaja prema Adi. Dnevnog pazara, kojeg nije imao vremena zaključati u kasu, nije bilo u njegovim džepovima.

Ko ga je mogao opljačkati i ubiti, niko nije znao. Ali, vlast je u onom vaktu morala pokazati da sve zna i da joj ništa ne može promaknuti. Prvo su priveli Mecića, ali brzo su uvidjeli da im, budu li ga osudili, niko živ više ništa ne bi vjerovao.

Mecić je u Bregavi smrtimice tamanio ribe i žabe, ali na ljude nikada nije nasrtao. Zbog toga je on brzo pušten iz zatvora, a privedena su dvojica malodobnih mladića. Petnaest-šesnaest godina nisu mogli imati.

Od njih su zatražili priznanje. Biva zna se da su oni ubili Begana. Samo još trebaju priznati. Ali, dvojica

uhapšenih se nisu dali nagovoriti da priznaju ubistvo, jer ubistvo nije krađa ili kakav drugi, sitni grijeh.

Dugo su Halil, zvani Sekretar i Mađar, kako su zvali drugog mladića, odbijali priznati da su učestvovali u ubistvu Begana. Ali, Udba je pribjegla lukavstvu, jer slučaj se nije smio otezati. Narod je svašta počeo da priča. Niko naglas ništa nije govorio, ali je Udba osjećala da se priča.

Govorkalo se da su Begana možebit ubili knojevci, jer su oni najbolje mogli znati gdje je i kud se kreće. Opet, znalo se da svake zumre ima među njima i da se dobar broj njih više nanosao kokarde negoli petokrake.

Ispitivanje dvojice mladića nastavilo se drugim tonom.

"Znamo mi da vas dvojica niste ubili Begana, ali bili ste s njim. Mi znamo da ga je ubio Hadže Kelečević. Zato priznajte. Nećemo vas dirati, a ni on neće dobiti više od godinu dana zatvora. Ne priznate li, gadno ćete proći sva trojica", govorio im je isljednik.

Dvojica mladića nisu popuštali. Nisu mogli da priznaju bilo kakvu vezu sa ubistvom, a izvući su se mogli samo ako pristanu svjedočiti da je Begana ubio Hadže. Ali, kako svjedočiti o nečemu o čemu nisu imali pojma.

Polumrtve su ih danima iz sobe za isljeđivanje odvlačili u podrum, gdje su se nalazile ćelije. Degenek je naposljetku učinio svoje. Dvojica mladića su počeli razmišljati o priznanju. Ako Hadžu neće puno teretiti, bolje će i za njih i za njega biti da priznaju, bolje rečeno, kažu po volji isljednika, razmišljali su grozničavo tražeći izlaz

iz belaja koji ih je snašao. Bolje rješenje nisu nalazile njihove glave.

Sa Kelečevićem se Udba nije puno zamarala. Snebivanje mu i poricanje bilo kakve veze sa ubistvom Begana, kada su mu predočili razloge hapšenja, nije pomoglo. Udba je imala priznanje saučesnika.

Kelečević je osuđen na smrt, dvojica mladića po petnaest godina robije.

Čaršija je toga dana, kada su poveli osuđenika, bila gotovo pusta. Ko se zadesio, morao se pridružiti velikoj povorci, koja je pošla da vidi smrt još jednog neprijatelja Partije, države i naroda. Zar se neko smio drznuti da ne dođe i glasno ne podrži odluku narodnog suda. Samo onaj ko je ostao kod kuće. A kod kuće su, opet, ostajali samo oni na koje se baš ništa nije moglo svaliti.

Podosta ljudi u kožnim jaknama su brižljivo pratili ko je došao a ko ne. I u čehre ljudi su gledali, pažljivo motreći da neko protiv ovakve odluke nije kojim slučajem. Tražili su nove žrtve. Valjalo je narodu pojasniti zbog čega se još ne jede zlatnim kašikama, kako su pričali politički komesari. Ne jede, jer neprijatelj ne da i zato se s njim treba svakodnevno obračunavati. Hadže i k'o Hadže su krivi za to.

Govornik se od glasnih povika okupljenih, koji su burnim ovacijama podržavali svaku njegovu riječ, nije ni čuo. Okupljenim, opet, nije ni bilo važno što ne čuju šta govornik priča. Ne samo zbog toga što je svaki pričao istu priču, nego što je njima važnije bilo da se čuje njihova dreka, jer ne bude li se čula, šanse da se nađu u sličnoj situaciji su bile veće.

Ne budu li galamili i tražili osuđenikovu smrt, onda oni imaju nešto protiv, onda sumnjaju, ne vjeruju vlastima, Partiji... Šta ako oni u kožnim jaknama primijete sumnju u njihovim pogledima, da je možebit Begana ubio neko drugi, da je Partija pogriješila... Zato je trebalo opteretiti cijelo tijelo, posebno grlo, ali i oči. Bolje je pogled bilo prikovati za govornika ili osuđenika, ali žestok da u njima ko slučajno ne primijeti i zrnce tuge, za koju mjesta nije smjelo biti.

"Na pravdi Boga ovo radite", uspio je izustiti Hadže, prije nego što se omča oko njegovog vrata stegla, a tijelo zanjihalo, na željeznoj konzoli trafostanice, nekadašnjeg ljetnikovca porodice Šarić.

Samo nekoliko minuta poslije vješanja stigao je ljekar, Rus, koji je poslije rata neko vrijeme proveo u Stocu. Bio je ustvari bolničar, ali pošto je bio Rus iz bratske socijalističke zemlje, i mada se niko pohvalio nije da mu je pomogao, za svakoga je morao biti doktor.

Rus je utvrdio smrt, a onda je došao Švabo, osuđenik, koji je godinama obavljao razne poslove, kojih se niko drage volje ne bi prihvatao. Dobio je naredbu da Hadžu pokopa na Barinoj burini, ispod Dragoviljskog brijega, gdje se obično zakopavala uginula stoka i iznosilo smeće.

Švabo se u grad brzo vratio, u Hadžinoj bijeloj košulji i teget pantalonama.

SUDBINA

Nije Zulfo Kruškić te večeri pomislio na najgore, iako su po njega došli naoružani do zuba. Nije vjerovao da bi mu nešto nažao mogli učiniti ljudi sa kojima je, koliko do jučer, dijelio dobro i zlo, skrivajući se po ovim brdima, napadajući na Švabe, s jednim jedinim ciljem da ih što dalje otjeraju. I otjerali su ih. Švaba više nije bilo. Došla nova vlast. Ali vlast je vlast i s njom nema šale.

Na najgore nije mogao ni pomisliti, jer je, kažu, bio lahuri pameti. Šta god da bi ga čovjek pitao, ne bi rekao da ne zna. Pejdah u svašto. Ko klačine palit zna, Zulfo, ko je šuster, Zulfo. Za svašto se stručnjakom pravio, mada mu nijedan posao nije polazio za rukom. I ono što bi počeo ne bi dovršio ili bi ga okončavao traljavo.

Zulfo se, kao dječak, priključio partizanima. Protiv roditeljske volje, jer za puške nije bio. Ali, ko je to Zulfi tada mogao reći? Nakon rata je nešto malo morao nadoslužiti. Ali, samo što je ugrabio prvo odsustvo,

dojučerašnji najbolji drugovi pokucali su na vrata. Fazlija, Behija i Stana. Druge nije poznavao. I to s puškama.

Rekli su mu da idu u nekakvu akciju, ali Zulfo je u njihove riječi posumnjao čim su krenuli. U kakvu bi to akciju mogli ići, ako su oni naoružani a on goloruk. Skontao je da nešto nije uredu.

Bez riječi su grabili putem. Zulfo pred njima, oni za njim. Pomišljao je da je neko na njega što izlajao, pa će ga sad privesti, suočiti sa svjedokom, ispitivati. Bude li tako, nema se čega bojati.

Ali, nije, na njegovu nesreću bilo tako. Kad su mu naredili da se zaustavi, nisu se nalazili ni pred Udbom, niti pred kakvom kućom, nego usred šume.

Kada je Fazlija iz grma izvadio krampu i lopatu i naredio mu da kopa, sve mu je najednom postalo jasno. Doveli su ga tu, s jednim jedinim ciljem. Da ga ubiju. Na njemu je samo da sebi iskopa raku u koju će se sručiti kada ga pogode smrtonosna tanad.

Drhat je sve više obuzimao njegovo tijelo. Ali, cijevi su diktirale sve. Behiji, koja se nad njim zatrtačila* s mašinkom u rukama, činilo mu se, žurilo više nego Fazliji.

Kada je sve bilo gotovo, odjeknuli su hici. U trenu se Zulfo našao u raki, koju bješe iskopao. Fazlija, Behija i Stana su odložili puške i prihvatili se lopata. Brzo su nabacili zemlju na Zulfino tijelo, bacili alat u obližnji šumarak, zgrabili puške i nestali u mraku.

---

* praviti se važnim, isticati se bez posebne potrebe

Osjetio je kako mu čelične kugle paraju utrobu, ali osjećaji nisu nestajali. Sam sebi nije mogao da vjeruje, jer tako nije mogla izgledati smrt. Smrt bi morala potrati sve? Iza smrti se bilo šta ne može osjećati? Smrt bi morala biti kraj, iza koga sve prestaje. Bar na ovom svijetu bi tako trebalo biti.

Mrtav ne bi mogao osjetiti da ga zemlja ujeda za oči, da se miješa sa krvi rana na njegovom tijelu. Ako je mrtav, ne bi mogao osjećati težinu zemlje, niti čuti zveket lopata. Ni strah ne bi mogao osjećati. Ali, i ako nije, umrijeće sigurno, ako se brzo ne iskobelja iz zemlje. Udušit će se, a onda će se sve završiti.

Fazlija, Behija i Stana nisu odmakli daleko kada se počeo migoljiti. Srećom sloj zemlje nije bio visok, a ni zemlja se nije slegla, pa se brzo iskoprcao, opirući se iz kandži strašne smrti. Šta sada? Kuda krenuti? Kome objasniti? Ko će mu vjerovati? Ali, odluku, kuda da krene, morao je brzo donijeti. Jest da je zemlja zaustavila krvarenje, ali slabost je osjećao sve više. Opet, samo jedan pravac mu je garantirao sigurnost, a to je roditeljska kuća.

Dva mjeseca je proveo u pojati liječeći rane, razmišljajući o Fazliji i Behiji. Nije mogao da vjeruje da su baš pomislili kako će Zulfo rastelaliti sve što je vidio. Zatekao ih je što jest. Gole golcate. Nisu mu se nadali. Ne njemu, nego bilo kome. Ali, zar su baš mogli pomisliti da će Zulfo pričati kome god stigne. Zar mu nisu mogli reći da šuti. Ako ništa drugo, bar je to znao. U partizanima je, ako ništa drugo, naučio kako držati jezik za zubima, ali

oni, jok, nego pravac u Komitet. Zulfu su oblajali da o sekretaru svašta priča, što je na Zulfinu nesreću bilo tačno. Sekretar se u ratu podobro kokarde nanosao i svi su to znali, ali se niko nije usuđivao da kaže naglas. Niko, osim Zulfe. Kako su do sekretarovih ušiju Zulfine priče dolazile i ranije, on se puno nije dvoumio. Jedva je dočekao da mu neko iznese prijedlog kakav su mu iznijeli Fazlija i Behija.

"Slobodno mu pritaknite, bez ustručavanja, jer sa unutrašnjim neprijateljem ne smije biti šale", rekao im je sekretar, zadovoljan što će to neko drugi umjesto njega obaviti.

Ukućani su pažljivo vodili računa da u pojatu ne svraćaju više nego što se obično svraća. Nakon dva mjeseca Zulfo je zaliječio rane, i ne samo zaliječio, nego se najednom opet pojavio u selu, kao da ništa nije bilo.

Zulfo bi i primirio ali Partija neće. Čim se čulo da je živ, UDBA je isti dan dobila nalog da ga sprovede u Sarajevo. Biva, gore treba riješiti njegov slučaj.

U Sarajevu se Zulfo nije zabavio. Glavnog inspektora je poznavao ko sam sebe, kao što je i inspektor poznavao njega. Znao je Milan dobro da Zulfo zna. Jer, Milan se kokarde bijaše nanosao više nego sekretar Gavro, a sad još Zulfu treba da ispituje. Zulfu, partizanskog kurira. Ali, iako je Zulfo bio partizanski kurir, teško je reći ko se koga više prepao prilikom njihovog susreta! Jest, znao je Zulfo da je Milan bio u četnicima skoro do četrdeset i četvrte, ali ni njegov grijeh nije bio mali. Zulfo ga je, kad su ga jedne prilike zarobili, pustio da bježi.

“Znaš šta, Zulfo”, rekao mu je Milan. “Riješićemo mi ovo kako je najbolje. Idi slobodno kući, ne pričaj ništa, a ja ću onim magarcima doli zaprijetiti da te slučajno više ne uznemiravaju. Dosta nam je puške i rata, navrh glave.”

Zulfo je održao riječ. Nikakvog posla više nije imao sa starim poznanicima. S Fazlijom nije ni mogao, jer je on zbrisao preko granice, čim se pročulo da je Zulfo ostao živ. Riječi ni s kim nije progovorio svemu što se dogodilo. Samo bi uvijek, prolazeći pored Stane, prnuo što bi mogao jače. K’o kenjac. Negdje je taj jed, što ga je godinama kupio, morao izdušiti. Kad već nije moglo gore, jest dolje.

Koju godinu prije nego će se u Bosni opet zaratiti, pročulo se da je Zulfo poginuo. Vozeći motocikl naletio je na veliki kamion. Kojih stotinjak metara od one odavno zarasle rake iz koje se uspio iščupati.

ČUDO

Od djetinjstva se Rizvo naslušao svakojakih neobičnih priča. Stariji bi pripovijedali o evlijama, vilama, ukazivanju dobrih, pa i o vješticama koje lete na metli ili stapu, ženama koje na uzicu muzu tuđe krave, utvoricama i morama koje se provlače kroz ključanice i noću dave stasite mladiće, na koje oko bace, ako im kojim slučajem ljubav ne bude uzvraćena, o svemu i svačemu što ljudski um ne može dokučiti niti objasniti, da bi svako u te priče mogao povjerovati i držati ih za istinite. Rijetko ko bi se, opet, našao da nešto od toga nije sam čuo, pa bi se do kasnih sati o svemu raspredalo natenane.

Ma sa koliko ozbiljnosti je stari Bećiraga pripovijedao, Rizvo ih je slušao sa dobro skrivenim podsmijehom. Dešavalo mu se ponekad da, držeći zubima usnu, jedva se suzdrži i ne prasne u smijeh. Njegov razum se opirao iako je Bećir u čaršiji slovio za čovjeka u čiju riječ ne može biti bilo kakve sumnje.

Još manje je Rizvo držao do Bećirovih tvrdnji da je i njihov hodža neka vrsta dobrog, evlije, te da je u stanju činiti takva čuda kakve ljudska pamet ne može ni zamisliti. Nije vjerovao jer je hodžu poznavao dobro i ništa neobično na njemu nije primjećivao. Čovjek kao i ostali ljudi. Rizvo nije nalazio za shodno ni da o Bećirovim pričama razbija glavu. Imao je hiljadu prešnijih poslova. Ali, sve je do jednom.

Pola sata je najviše moglo biti do akšama kada se na vratima pojavio hodža Žujo. Ćehajuša taman siniju postaviti pošla, da ukućani večeraju.

"Rizvo, pripremi li ti med za mene", reče hodža, nakon što je nazvao selam i uljudno ih sve za zdravlje upitao.

"Bakrač je spreman", odgovorio je Rizvo. "Bujrum, hodža, sjedi da večeramo, nije preše."

"A jok, Rizvo. Ja bi' odmah kren'o. Nek' mali sa mnom pođe, da mi to ponese."

Hodži hatura nije valjalo kvariti. Rizvo je namignuo na Hamdiju, dječaka koji je mogao imati nekih trinaest-četrnaest godina.

"Idi s hodžom do Begovine i ponesi mu bakrač."

Hamdija je bez pogovora ustao. Babu je valjalo poslušati da kaže ne znam šta, a ni hodžu, koji je podobro zašao u godine, nije bilo uredu pustiti da bakrač nosi sam.

Za damarli momka od Pograđa do Begovine ima barem dvadeset minuta hoda. Toliko i nazad. Bojao se Rizvo, kao otac, da Hamdiju ne uhvati mrak. Još je on bio

dijete. Ali, hodžu nije valjalo rezilit. Ispratio ih je do avlijskih vrata. Poselamio se s hodžom, a Hamdiju upozorio da se gdje ne zadržava na putu.

Samo što se vratio i sjeo za siniju, koju Ćehajuša bijaše postavila, uzeo zalogaj-dva, Hamdija se pojavio na vratima. Pet minuta nije moglo proći od kako ga je ispratio s hodžom.

Zalogaj je Rizvi zastao u grlu, od silnog stida, pomislivši šta je moglo biti s hodžom, s medom. Šta je bilo Hamdiji pa je pobjegao od hodže? Povikao je na dječaka, koji nije pokazivao razumijevanje za njegov iznenadni bijes.

"Sram te i stid bilo, šta učini? Gdje će mi obraz? Što sa hodžom nisi išao gdje sam te spremio, kad sam ti fino rekao", zagalamio je Rizvo, vadeći debeli vojnički kaiš iz pantalona. "Ja ću tebi sad pokazati, da ti više na um neće pasti da me sramotiš, naletu naletni."

Videći da se babo ne šali, Hamdija je najednom viknuo:

"Neka, babo, tako ti Boga, pa ja sam s hodžom iš'o dokle si mi rek'o. Otpratio ga do kuće i evo vratio se."

"Nisi im'o kad ni otići, a kamoli se vratiti, naletu jedan. Ni do Ade niste mogli, a kamoli u Begovinu. Sram te i stid bilo. Ja ću tebi pokazati. Nećeš na guzicu sjesti za mjesec dana."

Uviđajući da s babom neće biti šale i da babi nikako nije u stanju objasniti da je sve uradio kako mu je bilo rečeno, Hamdija je iz džepa izvadio mirisavi sapun.

"Evo, babo, hodža ti selam spremio."

Rizvo je na trenutak ustuknuo, ne znajući šta mu je činiti. Čas je pogledivao u sapun, čas u Hamdiju, pa opet u sapun, i na kraju ga strogim glasom upitao:

"Pravo mi reci, dokle si iš'o? Priznaj, manje će biti požilica."

"Do Begovine, Allaha mi Milosnika. Spustio bakrač, i samo što sam kren'o, a hodža me zazva i dade mi sapun, govoreći mi da je to selam za tebe."

"I baš si ti sve do Begovine iš'o?", opet će Rizvo strogim glasom.

"Allaha mi, sve do Begovine. U hodže."

Nekoliko trenutaka je potrajala šutnja, a onda se Rizvo ponovo okrenuo prema dječaku.

"Da ti ovaj sapun nisi gdje ukr'o, je li, ha?"

"Ne daj mi Bože, a vidićeš hodžu, akobogda, pa ga pitaj, i ako lažem, udri do mile volje", rekao je dječak, okuražen očevom naglom nedoumicom.

"Vela havle", reče Rizvo. "Po mom ni do ćuprije na Adi niste mogli, a kamoli u Begovinu i još se vratiti. Vela havle, nalet šejtane", reče Rizvo, ušuti nekoliko trenutaka, uozbilji se, pa će opet: "Samo, da znaš, pitat ću ja hodžu dokle si ti iš'o s njim... Teško tebi i tvom prknu ne bude li k'o što kažeš. Neće ti koža vrijedit dvije pare. Naištahiću* se da ti na pamet više nikad neće pasti da meni maslaš*."

Slabo je Rizvo spavao te noći. Mučilo ga je pitanje, je li Hamdija baš s hodžom išao do kuće, kako mu je rekao,

* zadovoljiti prohtjev, potrebu

* lažeš

ili mu je šmignuo, pa ostavio i hodžu i bakrač. Bude li tako, sramota. Ko će mu više ikada u oči pogledati.

Krenuo je sutradan, čim se razdanilo, pravo do hodže. Sa zagonetnim osmijehom ga je dočekao na vratima.

"O'klen ti, Rizvo, u ova doba. Šta je to tebe zorom poćeralo...?"

"U prolazu efendija, nego, kad te viđoh, reci ti meni, đe ti moj mali sinoć džaldisa*. Do pola puta i bježanija, je li tako bilo... danas su ova djeca naleti..."

Nije mu hodža dozvolio da završi.

"Nemoj tako, Rizvo, na djecu. Hairli ti je Hamdija, nemaš mu šta reći? Mene je dopratio dokle je trebalo. Zar ti selam nije dao od mene?", kao u čudu ga je upitao hodža.

"A jes', jes', donio je, fala ti, efendija, nije trebalo... Ma, ja sam ti u prolazu... Poš'o sam nekim poslom u Todoroviće...", zbunjen hodžinom pričom, odgovorio je Rizvo.

"Valja, moj Rizvo", reče hodža. "Valja nam se promučiti na ovom svijetu."

"Alahimanet, moj hodža, i navrati nam. Drago je meni kad dođeš."

"Hoću, akobogda, eto mene za koji dan i poselami."

"Alejkumu selam i ne zamjeri."

Nikakvog posla Rizvo nije imao u Todorovićima. Skrenuo je u pravcu kuće čim je prešao begovsku ćupriju, razmišljajući o čudu.

Mjesec dana nije prošlo kada će se Rizvo uvjeriti da ono što se dogodilo nije ništa u poređenju sa onim što će

* pobježe

slušati njegove uši. Toga dana pridružio se nekolicini ljudi koji će dočekati hadžije.

Doček nije protekao onako kako je mislio da će proteći. Isprva je sve išlo svojim tokom. Živo se pričalo o doživljaju hadža, ali je problem nastao kad su hadžije počele nabrajati ko je sve sa njima bio u dalekoj zemlji Arabiji. Belaj je počeo kad je jedan od hadžija rekao da je s njima tamo bio i hodža Žujo. Onda je nastao metež. Prvi je skočio Hamza i podviknuo na iznenađene hadžije:

"Sram vas bilo! Tek ste sa hadža stigli, a lažete. Nije vas stid. Vi hadžije?! Ja ću vama reći gdje je hodža bio. Hodža Žujo je, kad ste vi Bejtullah obilazili, klanjao ovdje, u Podgradskoj džamiji. Do mene je bio u safu, i zajedno smo izašli iz džamije, i ovdje, za ovim stolom, smo popili kahvu, i ispričali se, a vi pričate da je bio s vama."

"Koga ti lažovom nazivaš, Hamza? Povuci riječ", najednom je zagalamio Mujaga, spremajući se da se s Hamzom, ako zatreba, i fizički obračuna.

Nastala je gungula i strka. Sve je bilo na nogama. Alija, najstariji među njima, na svu sreću je bio dovoljno pribran. Da nije, ko zna šta bi se dogodilo.

"Ljudi, smirite se. Ništa od prepirke nema. Misli li iko od vas glavom. Malo pa za vratove, ha. Vi se okanite hadžija, a vi hadžije ne kvarite hadž i prekinite se optuživati međusobno. U pravu ste i jedni i drugi. Bio je hodža i ovdje, evo, u ovoj džamiji, što vam je pred nosom, a i dolje, u Meki, bio je. Tako je i kvit."

Nakon tog događaja Rizvo više nije sumnjao ni u što. Kad je hodža u pitanju, posebno. Ni to da Bregavu,

kad nadođe, prelazi na postećiji, ni da je u Marinoj kafani vino pretvorio u himber, da mu ne treba govoriti zbog čega si kod njeg došao, jer on to zna čim se pojaviš na vratima, niti bilo što što bi o hodži neko pripovijedao.

HRVANJE S VRAGOM

Alija je mogao je imati oko sedamnaest godina, kada je sav krvav i izgreban, poderane odjeće, ušao u kuću. Majka ga, u sami akšam, bijaše po vodu spremila.

“Šta je to bilo, sine? S kim si se to hrvao?”

“S vragom, majko”, odgovorio je Alija, spuštajući dva burila vode.

“Tobe ja rabun, tobe estagfirulah, ovdje Bog bio i Božiji meleći, šta to pričaš, kakvim vragom, nalet ga bilo?!”

“Vala, majko, ako ono nije bio vrag, i nema ga. Ovako ti je bilo. Samo što sam od vrela krenuo ovamo, izađe pred mene krupan čovjek i pita me bi li se hrv’o s njim. Nisam puno razmišljao. Znaš da sam za to vazda horan. Uhvatili smo se. Bio je gadan. Ni s jednim momkom u selu se nisam toliko namučio. Ama, nisam da mi ih je sve zajedno sastaviti, čini mi se. Ali, poda se sam ga nekako bio smot’o, kad je zakukurikao Arifov pijevac. ‘Da ne bi one ‘tice, reče on, ‘što se u nedoba oglasi, u vrelu bi ti dolje završio.’ “Kako to izusti, tako i nestade. Ja burila pod ruke i evo dođoh, fala Bogu.”

"Nalet ga bilo, sine, otresi od sebe. Fala Bogu pa si ti meni doš'o živ i zdrav. Nećeš ti meni više u nedoba ići po vodu."

Alija je rano stasao u snažna mladića, da mu nadaleko para nije bilo. Malo ko se sa njim mogao iznijeti. Nije bio samo snažan. Njegov duh je bio nemiran a plemenitosti mu nije nedostajalo. Rano je zamrzio nasilje i odlučio da ga suzbija i suprotstavlja mu se gdje god stigne. Zbog toga se sa grupom mladića, sa kojima se družio, odlučio priključiti vojsci koja se drznula stati pred austrijsku silu.

Ali, nije austrijski zulum bio ništa spram onog što je došlo iza njega. Nova vlast je bila gora stotinu puta. Austrijski vojnik još ne bijaše ni zamakao kad su navalili crnogorski razbojnici. Stadoše pljačkati, ubijati i silovati. Alija sve to mirno nije bio u stanju da gleda, zbog čega se sa žandarima brzo zakačio. Osjećao je da njima puno i ne smeta taj zulum. Zbog toga se, opet, hvatio šume, pojavljujući se tamo gdje ga ne bi očekivali.

Običaj je bio na Ponoru kod Nevesinja da se pravoslavci, momci i djevojke, sastaju do podne, muslimani od podne. Alija došao ranije i uhvatio se u kolo do Mare, djevojke kojoj u cijelom kraju nije bilo para. Skočili žandari, uhapsili ga i svezali. Komandir lance još jače bijaše pritegao kad je Alija zatražio da mu neko pripali cigaretu. Bijes je povećao njegovu snagu. Raskinuo je lance i u trenutku skočio na komandira. Prvo mu je oteo pušku, prelomio je preko koljena i zatjerao ga sa mjesta na kome

se sve odigralo. Bojeći se njegovog bijesa, žandari su nagrnuli za komandirom.

Jedno vrijeme se bijaše primirio, ali mu se na mevludu, u Rečicama, omaknulo da glasno opsuje kralja. Žandari ga uhapsiše, ali on u Stolac pješke sa njima nije htio da pođe. U zatvor biva hoće, ali fijakerom. Našao se i fijaker i Alija se istoga dana našao u zatvoru.

Sutradan ga nisu našli. Sa sobom je uvijek vodio malog psa, koji mu je bio veoma vjeran i poslušan. U zubima mu je donio nekakvu željeznu šipku, kojom je ispod rešetaka prokopao tunelčić i iste noći se našao u Vranjevićima.

Uskoro se Alija sa još dvadesetrojicom svojih jarana odmetnuo u komite. Na pljačke su odgovarali pljačkom, na ubijanja ubijanjem. Do jarana je držao i poštovao ih, ali je u te pohode najviše volio ići sam.

Jedne večeri se na vratima njegovog doma pojavio neki Rizvanbegović iz Stoca.

"Alija, brate, pomozi", rekao je došljak, nakon što ga je domaćin ponudio da sjedne.

"Kakva tebe nevolja, moj Rizvanbegoviću, u Vranjeviće dovede. Zar i na vas more belaj?", reče mu Alija.

"Babo me šalje, Alija. Reče mi da tebi idem i nikom drugom, jer, veli on, da nam samo ti možeš pomoći. Mi se u Stocu, znaš i sam, više odavno ne pitamo. Došla druga vlast. Ovi zapovjednik, neki Branko, se, brate, na nas muslimane gadno okomio. Traži da mu se svako večer dovede mlada djevojka. Babi je stigla depeša da mu sutra

navečer, pod Crnugovac, dovedemo Rabiju. Ost'o je, da ti iskreno kažem, moj Alija, ni živ ni mrtav."

"I vi se tek sad vlaha avizali, kad je na Rabiju doš'o red. Dok su druge pod vlaha lijegale, šutjeli ste! Zato ste i izgubili vlast i zato se oni sad pitaju", strogo je odgovorio Alija.

Mladića je oblilo rumenilo. Šta ako Alija, ovako srdit, odbije da pomogne? Kako će babi na oči? Šta će sa Rabijom biti?

Pokušao ga je odobrovoljiti lijepom ponudom.

"Babo mi reče da je pripremio nagradu. Tri kila zlata će te čekati, ako nam spasiš Rabiju", reče mu mladić, zabrinuto čekajući šta će Alija odgovoriti.

"Zlato mi ne treba, a gledaćemo da spasimo Rabiju. Vi nju slobodno predajte tom katilu, kako vam je rečeno, a mene pustite da ja činim što mi je činiti. I da znaš, ovo samo činim iz sažaljenja i radi Rabije. Radi vas ne bi, da ste me ranije zvali, babi ti depeša ne bi dolazila."

Mladić se istu večer, zadovoljan dogovorom sa Alijom, vratio u Stolac.

Sutradan je Alija zaustavio kolonu od sedmero ljudi koji su vodili djevojku. Iznenada je pred njih izletio iz mraka. Kako je bio obučen u crnogorsku odoru, niko nije ni slutio šta bi se moglo dogoditi. Od prvog, koji je po opisu mogao biti zapovjednik Branko, zatražio je da pripali cigaretu. Da je to baš Branko, shvatio je kad mu je ovaj strogo naredio da vatre potraži od nekog drugog iz kolone. Alija se utvrdo u to htio uvjeriti, pa je, stajući mu na put, rekao da baš od njega hoće pripaliti. Dobio je dva šamara,

i s jedne i s druge strane, ali se i uvjerio da je čovjek ispred njega baš onaj o kojem je mladić govorio. Ščepao ga je za ruku i u trenutku bacio na zemlju.

Dok su njegovi pratioci shvatili šta se dešava, Brankova glava je bila smrskana, velikim kamenom, koga se Alija dograbio. Zgrabio je potom Brankovo mlitavo tijelo i bacio ga na grupu koja se na njega bijaše ustremila.

Niko od njih, tu večer, nije došao pod Crnugovac. Rabiju je vratio kući i brzo zamakao uz hrgudsku stranu. Novi zapovjednik nije tražio da mu dovode djevojke.

Uskoro je o Aliji sa strahom pričala cijela Crna Gora. Tražila se njegova glava. Neki su se i prema Vranjevićima zaputili u namjeri da ga smaknu. Nagrada za njegovu glavu bijaše velika. Ali, od tih putovanja, na koja se bijaše navikao, Alija nije odustajao.

Jednoga dana, tek što je izašao iz sela, obučen u crnogorsku odoru, susretne snažna mladića koji se kretao prema Vranjevićima. Bilo mu je jasno radi čega se tamo uputio. Nagrada za njegovu glavu nije bila mala.

"Đe si ti, junačino, poš'o", upitao ga je Alija.

"Dobre pare daju da se neki Halija Bašić ubije. Dosta je pobio naših junaka. Poš'o sam da vidim je li baš junak kako se priča."

"Bogami, junak jes", reče mu Alija, koji mu se bijaše predstavio kao Frano Boškić. "Ja sam se lani 'rvo s njim, ali me on obori. Nego, ja tebi, čoče, ovako velim, da se ja i ti prvo po'rvemo, pa ako me oboriš, ako budeš jači, mog'o bi ti i njega savladati, jer je on mene jedva oborio. Ako ja budem jači, bolje ti je ne idi."

Pristao Crnogorac da se pohrve. Polumrtvog su ga, toga dana, pored puta, gdje ga Alija bijaše donio, pronašli žandari. Sutradan je preminuo u mostarskoj bolnici.

Nije se samo Crnogorac prevario. Šestericu je njih, koji su krenuli po njegovu glavu, Alija u pećini sabljom sasjekao. Sedmoga je pustio.

"Pričaj šta je bilo, pričaj svima", rekao mu je, puštajući ga prema Nevesinju.

O Aliji se uskoro počelo pričati I ono što jest i što nije. Šta god bi se dogodilo, da se zakon morao umiješati, svaljivalo se na njega. Njegove prve komšije bi štošta jedni drugima ukrali, svaljujući sve na Aliju. Počeo je smetati svima.

Osjetio je Alija da ga se neće okaniti, jer ih je podosta smakao. Odlučio je rodnom zavičaju reći zbogom. Podosta bijaše skupio dukata. Morao je krenuti tamo gdje mu žandari neće biti za vratom.

Neopažen se uvukao u voz na željezničkoj stanici u Mostaru i krenuo prema Sarajevu. Još jedan momčić iz istog sela, nekim poslom, bijaše pošao u Sarajevo. Našli su se i sjeli su naspram dvije djevojke iz Sandžaka. Pošle u Tursku. Roditelji ih spremili da ih spase od zuluma crnogorskih razbojnika koji su harali i zlostavljali narod po muslimanskim selima.

Ali, djevojke ni u vozu nisu mogle naći mira. Dvojica kabadahija iznenada su prišli Aliji, koji je sjedio u drvenoj klupi, misleći da je njihov. Crnogorska odora i zavrata na glavi uvjeravala ih je u to.

"Hoćemo li, bre čoče, Turkinje silovati? Tunela do Sarajeva ima napretek."

"Jašta ćemo nego silovati, junaci moji?", spremno je uzvratio Alija stavljajući im do znanja da im se nakane podudaraju.

Djevojke, kojima se Alija još nije otkrio, izgledale su prestravljeno. Sa golemim strahom su iščekivale ulazak voza u tunel.

Dvojice kabadahija, po izlasku iz tunela, više nije bilo u vagonu. Samo su vrata od voza još mlatarala tamo-amo. Djevojke su trenutku shvatile šta se dogodilo. Pročitale su to na Alijinom zadovoljnom licu.

Zajedno su izašli u Sarajevu. Ispratio ih je Alija na drugi voz koji je išao prema Beogradu. S jednom se zadržao duže. Još u vozu se rodila ljubav. Više iz zahvalnosti, mada je Alija bio i naočit.

"Idi u Izmir i čekaj me. Sedam godina me čekaj. Ako ne dođem, udaj se."

"Čekat ću te Alija i deset godina, ako treba."

"Deset ne treba. Sedam će biti dosta. Ovo će ti za to vrijeme biti dovoljno", rekao joj Alija na rastanku stavljajući joj u ruke svežanj u kome su se nalazili dukati.

U Sarajevu se Alija nije puno zadržao. Nakon mjesec-dva našao se u Dalmaciji. Oči mu se jednog dana susretoše za žandarskim. Znao je da ga je prepoznao iako je ovaj vješto izigravao ravnodušnost. Degenek se tako olahko ne zaboravlja, a Alija prema žandarima nije imao milosti. Istoga dana ukrcao se na brod i za nekoliko dana stigao u Bari.

U talijanskoj luci je radio najteže poslove. Njemu baš i nisu bili najteži. Ali, nije prošlo mnogo vremena,

kada je odlučio pokazati svoje vještine. Grofica Ana pozvala je sve zainteresirane da se prijave na turnir koji se tu održavao svake godine. Alija u svemu bi prvi, zape grofici za oko, i ubrzo se nađe u palači. Šest godina bijaše u njenom zagrljaju. Sedme godine Aliji za rukom pođe da se domogne i hazne.

Sedme godine Vasvija je često gledala prema pučini. Hoće li se Alija pojaviti, kako je obećao. Držala je do riječi. Nijednog muškarca nije ni pogledala, a kamoli da je s kim htjela popričati, mada je mušterija, koji su tražili njenu ruku, bilo napretek. Čekala i dočekala.

Sretno su živjeli u Izmiru, iako je Aliju razdirala nostalgija za rodnim krajem. Kako je u godine zalazio, sve više. Još više ga je mučilo što na njegova pisma niko od rođaka, kojima je često pisao, nije odgovarao. Nije mogao znati da je u Vranjeviće, u rodni dom, od njega stiglo samo jedno pismo. Zadnja pošta za sva ostala koja je jedno vrijeme slao završavala su pred revnosnim policijskim inspektorima.

U lijepoj kući, uz morsku obalu, Alija je doživio duboku starost. Preko stotinu godina je imao kad se u Vranjevićima pročula vijest o njegovoj smrti.

DJELA ZA PAMĆENJE

Nije spavao te vrele julske noći. Ne zbog nesnosne vrućine. S njom bi se lahko iznio. Drugi problemi su bili po srijedi. Grozničavo je razmišljao, vagajući šta mu je činiti sutradan. Da s Mirzom nije razgovarao, ne bi se toliko hrvao sa vlastitim mislima. Odavno se već bijaše halalio sa vlastitim životom. Bombu u džep i riješena stvar. S Ivanom bi zajedno otišao u vazduh.

Ne bi predstavljalo posebnu teškoću sve to izvesti. Do Ivana je mogao u podne uponoća. Pretresali ga ne bi na ulazu, kako su to činili s drugim, kad bi htjeli do njega. Samo njega nisu prebirali, niti gajili bilo kakve sumnje da bi nešto mogao učiniti što im ne bi odgovaralo. Njihovo bezgranično povjerenje, opet, Beširu, nikako nije bilo jasno, i do te mjere ga je nerviralo, da se to nije moglo opisati.

Ubiti Ivana, najmanji je problem, ali, kakav rezultat može očekivati? Te noći je valjalo donijeti odluku. Mirzina upozorenja provlačila su mu se kroz sve moždane vijuge. Po ko zna koji put je pretresao šta su sve govorili tu večer, ali nije nalazio pravog rješenja.

"Uredu, Bešire. Ubićeš Ivana i šta onda? Naći će oni drugog Ivana, a imat će dobar razlog da krenu na nas", upozoravao ga je Mirza strahujući od njegovih namjera.

"Slažem se, Mirza, ali, krenut će oni na nas, ubio ja Ivana ili ne. Naći će oni razlog da krenu. Ma, nemaju ga oni šta tražiti. Oni razlog imaju odavno. On ovdje neće ni Mirzu ni Beširа. Ali, ja računam da ovakvog, kakav je Ivan ni u paklu ne mogu naći. Goreg od njega nema."

Mirza je šutio. Teško je bilo osporiti Beširove razloge. Bio je u pravu. Ali, ni njegovi razlozi nisu bili za odbacivanje. Zbog toga se i odlučio da ga pokuša razuvjeriti.

"Cijeli narod ćeš dovesti u opasnost", pokušao je biti ubjedljiviji Mirza.

"Već je u opasnosti i šta god da uradim, niti će mu biti bolje niti gore", dobio je kategoričan odgovor.

"Slažem se, ali jesi li razmišljao o svojoj ženi i djeci?! Šta će biti s njima, ako bi ubio Ivana?"

Učinilo se Mirzi da bi ga ovo pitanje moglo dotući da bar donekle omekša njegovu tvrdu glavu. Dobio je odgovor od koga mu je zastao dah, iza koga je morao stajati karakter kakav se rijetko susreće.

"Zar mi, Mirza, o djeci i ženama imamo pravo misliti na taj način. Otkud meni pravo i ko mi za pravo daje da pored toliko djece i žena vlastitu djecu izdvojim kao važniju od ostalih."

Mirza je zanijemio. Svako dalje uvjeravanje je nakon ovih riječi bilo je čista besmislica.

Dugo je, te noći, Bešir ostao pored prozora gledajući Počitelj, gradić čija ga je ljepota svakim danom plijenila sve više, obuzimala njegovo biće kako je zalazio u godine. Sve to dolje, ispod njega, moralo se podizati s velikom ljubavi, zaključivao je vraćajući se pričama koje su govorile o prošlosti ove lijepe kasabe. Sve je to zapisano u ljudima koji su držali da pamćenje predstavlja veliko blago. Ljubav podiže velika djela. Novac je nemoćan. Jest da se bez njega ne može, ali ako ljubav dovoljno snažna i spremna za građenje, novac se lahko pronađe. Ako nema ljubavi, ni novac se tek tako ne može sakupiti.

Šišman je džamiju s ljubavlju gradio i sagradio. Da ljubavi prema rodnom kraju nije bilo, nikad taj visoki minaret, okupan gradskom rasvjetom i mjesečinom, za koga mu se pogled bijaše prikovao, ne bi bio sagrađen. I ne samo minaret. Koliko je samo lijepih zgrada tu niklo zahvaljujući velikoj ljubavi prema zavičaju.

Šišman je džamiju počeo graditi tajno, bez Sultanova znanja. Slao je novac po ljudima od povjerenja. Opet, ljudi, kojima je vjerovao, pronašli su dobre majstore od povjerenja i sve je krenulo kako valja. Da nije bilo tog povjerenja, novac bi otišao ko zna gdje. Uže te posebne ljubavi koja čini čuda ih je povezalo. Tako je počela izgradnja džamije.

Ali, Sultan ne bi bio to što jest, pa da mu promakne tako nešto. Do njegovih ušiju je došlo da Šišman u Počitelju podiže džamiju. Odlučio je te glasove, koji su dopirali do njegovih ušiju, provjeriti kod samog Šišmana, kome je najavio posjetu.

Šišman, koji se već nazvao pašom, dočekao je Sultana kako to i priliči. Helem, Sultan je nakon gozbe i eglena izrazio želju da pogleda njegove dvore i uđe u sve odaje. Odani pratioci njegovi dohaberili su mu da na dvoru Šišman-paše postoji jedna odaja, u koju niko osim njega ne zalazi, niti joj otvara vrata. Ni posluga, pa čak ni njegovi najbliži.

Kad su obišli sve odaje, htjede Sultan da uđe na još jedna vrata, koja su bila zaključana. Šišman ga je pokušao odvratiti od njegove namjere.

"Svijetli Sultane, u ovoj odaji nema ništa što bi te moglo zanimati."

Ali, Sultan se nije dao iznenaditi. Pokušao je Šišman još jednom da ga odvrati od njegove namjere. Nije mu uspjelo. Valjalo se latiti kalauza i otključati vrata odaje.

U odaji zaista nije bilo ništa, osim poderanih hlača i košulje, okačenih o čiviju, koja je bila zakucana u direk. Iznenađeni Sultan zatražio je objašnjenje.

"Svijetli care, u ovim hlačama i košulji sam došao iz Počitelja. Zato svaki dan povirim u ovu sobu da u ovom rahatluku i bogatstvu, koje mi Allah Milosnik podario, ne bi pobjesnio," odgovorio je Šišman paša.

Njegov odgovor je Sultana duboko ganuo. Na ljubav i mudrost, koji su izvirali iz njegovih riječi, Sultan nije mogao ostati ravnodušan.

"Znam, Alija, da podižeš džamiju. Tajio si to i od mene, iako nisi smio, ali sve ti je oprošteno. Gradi šta god ti volja, jer ljubav koju ti imaš je neuništiva. Ona čuda gradi."

Ima li nešto što Bešir može učiniti. Kakvo on djelo može sagraditi, u vrijeme kada je građenje izgubilo svaki smisao, vrijeme kada bića u ljudskim kožama u rušenju nalaze jedino zadovoljstvo.

Znao je Bešir da djela koja podiže ljubav ne moraju biti samo vidljiva, kao Šišman-pašino, pa da se svačije oko prikuje za ljepotu sagrađenog. Bio je načisto da je urokljivih očiju sve više i da ni najljepša djela u njihovim očima više i nisu lijepa, kakva uistinu jesu.

Ljubav gradi i nevidljive građevine, koje traju, koje se pamte, i sve dok sjećanje na njih živi one su i lijepe i veličanstvene. Vrijeme je takvo da se veliko djelo moglo sagraditi samo uz pomoć puške, koja mu se nalazila nadohvat ruke.

Sagradio je to djelo već sutradan. Djelo za pamćenje i nezaborav, ravno Šišman-pašinom. Hrabro je s puškom stao pred razularene spodobe. Pao je pokošen rafalima. Ispustio je dušu na kućnom pragu ostavljajući svima poruku šta je valjalo činiti.

ZLATNI KRST

Trebalo je toga vrelog julskog dana izaći uz srminu iznad žitomislićkog manastira. Znao je da su pred njim velika iskušenja. Svašta ih tamo, gdje su se uputili, moglo dočekati. S tim je bio načisto, jer diverzanti uvijek idu prvi.

Nije se bojao. Prije samo nekoliko dana pregrmio je žestoke borbe. Strah je jednostavno ispario iz njega, da mu ni samom nije bilo jasno kako. Ipak, znao je da iskušenja neće faliti. Čovjek se s tim svakodnevno suočava i u najljepšem vaktu, a kamoli u ratu. Ali, iskušenje nije očekivao na početku puta. Ni u snu nije mogao sanjati da bi mu se nešto moglo dogoditi, tek što je sa grupom krenuo uz brdo.

Prolazeći pored zidina manastira u Žitomislićima, od koga su ostali samo zidovi, ipred Harisa je nešto najednom bljesnulo, prodirući u dubinu zjenica. U kamenjaru, kojim su se kretali, najednom je ugledao veliki zlatni krst.

Zgrabio ga je, primičući ga, da ga što bolje vidi, uvjeri se da nije opsjena, da osjeti njegovu težinu. Momci sa kojima je krenuo bili su daleko iza njega. Još uvijek su se motali oko manastirskih zidina, pretraživali i zagledali u svaku šupljinu...

U trenutku su mu kroz glavu počele navirati misli. Mnoštvo pitanja mu se duboko uvlačilo u moždane vijuge. Šta učiniti s krstom? Uzeti ga ili ostaviti?

Najednom se krst, koji je čvrsto stiskao, u njegovoj glavi, što zapravo njegova više nije ni bila, počeo pretvarati u gomilu novca. Ispred njegovih očiju letjeli su svežnji novčanica. Osjećao je kako ga nevidljiva ruka vodi izvan ratnog vrtloga. U mislima se začas našao ispred prelijepe kuće na obali mora. Duboko zavaljen u veliku pletenu stolicu, posmatrao je zalazak sunca.

Šta se najednom dogodilo, opsjena, iznenadna pohlepa koja se u njemu javila, ili napad šejtanski, nije bio sasvim načisto.

Trznuo se, čvrsto stiskajući zlatni krst koji je silina eksplozije izbacila stotinjak metara iznad manastira, od koga su ostali samo garavi zidovi, iz kojih se još uvijek pušio dim. Sjetio se babinih riječi, koje je često ponavljao.

"Zlato je nalet, belaj."

Njegov pradjed je, prema očevoj priči, raščišćavajući veliku gomilu povrh jedne njive, koju su obrađivali i koja je dobro rađala, nabasao na ćup zlata. Pohitio je u trenutku da ga zgrabi i iščupa iz škripa. Ali, nekim čudom se tu najednom našao seoski hodža, nadaleko čuven po mudrosti, i upozorio ga je da to ne čini, nego da dovede

konja, sveže ćup konopom i prepusti konju da on to umjesto njega između stijena potegne.

Mada zaslijepljen zlatom, dedo ga je poslušao, i učinio kako ga je hodža posavjetovao. Ćup bi izvađen, ali je konj na mjestu crknuo. Objasnio mu je hodža da je to bila cijena koja se morala platiti. Ali, tu nije kraj priče.

Zatražio je hodža od njega da polovinu odmah podijeli, a drugu zadrži. Harisov pradjed ga nije poslušao, nego je zadržao sve zlato. Nije prošlo ni mjesec dana kada ga je ščepala teška bolest. Sve zlato su dali hećimima. Ostalo je tek toliko da se dženaza obavi kako priliči. Niko hajra nije vidio od tog silnog blaga.

Prisjećajući se očeve pripovijesti, u trenutku je ispred Harisovih očiju nestalo i mora i kuće, i skupocjenog automobila, naočala kroz čija je tamna stakla posmatrao zalazak sunca. Nestalo je svog rahatluka o kome svako živo stvorenje razmišlja i priželjkuje ga.

Babine riječi vratile su ga u brdo iznad Žitomislića. Dvoumljenja više nije bilo. Krst je bacio u škrip, na isto mjesto gdje ga bijaše našao, nastavljajući svojim putem.

Iza sebe je čuo zadovoljan usklik.

"Oho! Blago meni. Ako dolje ništa ne nađoh, evo samo mi dođe."

Toni nije razmišljao. Osvrnuo se uokolo, tek toliko da se uvjeri da ga neko nije primijetio i veliki zlatni krst je već u slijedećem trenutku bio u njegovom ruksaku.

Harisa nije primijetio. Drugi su se još uvijek vrzmali oko spaljenog manastira prebirajući svaku kapinu*.

---

* grm

Možda ga je te noći tek sat prije zore san prevario na trenutak. Uspio je da skine s očiju, što bi se reklo. Toga dana, u samu zoru, valjalo je krenuti prema četničkim položajima. Ali, nisu Harisa toliko zabrinjavali četnici. Čim bi sklopio oči, iz onog mraka što ga očni kapci stvaraju, zasvijetlio bi onaj zlatni krst. Ponovo su ga počela mučiti ona ista pitanja sa kojim suočavao dan prije kada je blijesak zlata zapljusnuo njegove oči, zarobio um i dušu.

"Jesam li ga baš trebao baciti? Zar nije bilo bolje da sam ga strpao u ruksak, pa malo kasnije razmislio šta da učinim?", navirala su pitanja, jedno za drugim.

Suočavajući misli, zaključio je da je odluku donio naprečac. Mogao ga je uzeti pa kasnije odlučiti šta i kuda s njim. Čak i ako bi ga odlučio prodati, sav novac ne bi morao sam uzeti. Nešto bi od novca koji bi dobio mogao dati i drugom.

Korio je sam sebe zbog nesmotrenosti. A onda je u njemu progovorio onaj drugi glas. "Zar krst da prodaš? Zar te ne bi bilo strah da tako nešto učiniš? Kakvu to sreću sad u tuđem tražiš?"

Drugi glas bi ga smirio, uvjeravajući ga da je postupio ispravno.

Prema četničkim položajima krenuli su u ranu zoru, kako je i dogovoreno. Tonija nije bilo! Zapovjednik im je, prije polaska, objasnio da on mora obaviti neki važan zadatak.

Oko podne svi su se vratili. Prošli su bez ogrebotine. Zadatak je uspješno obavljen. Svi su dobili slobodno sedmicu dana.

Sutradan je u Čapljini vidio Tonija, okruženog velikim društvom. Izgledao je veseo. Istoga dana je saznao da je Toni prekomandovan u Zapovjedništvo.

Nakon sedam dana Haris je, sa ostalima, ponovo stajao u stroju. Valjalo je krenuti u diverziju. Toni je stajao podalje od postrojenih vojnika, oslonjen uz ogradu ispred velike kuće, u kojoj je bilo Zapovjedništvo.

Sam nije mogao da vjeruje kako se toga dana izvukao. Kako su ga samo, sa tolike blizine, mogli promašiti. Meci su fijukali oko njega, kao da su baš samo njega htjeli pogoditi. Trojicu ranjenih su jedva uspjeli izvući, a onda je, opet, uslijedilo žestoko granatiranje. Mine su padale na sve strane. Tek u kasno popodne usudili su se krenuti prema kući u kojoj se nalazilo Zapovjedništvo.

Izdaleka su ispred Zapovjedništva ugledali poveću grupu ljudi. Stakla na kući bila su smrskana u paramparčad, zidovi izrešetani od gelera. Mada su nosili trojicu teško ranjenih boraca, niko se od okupljenih nije osvrtao niti primijetio njihov dolazak.

Između njih nalazilo se nepomično Tonijevo tijelo.

ASIM JE ŽIV

Ne pamti da su se ikada toliko smijali, kao tu večer, pričajući viceve, prepričavajući razne zgode i nezgode. Toliko su se smijali da ih je čak i dedo, koji je bio veliki šaljivdžija, jednom ozbiljno upozorio, podsjećajući ih da je rat, da se gine...

"Bože, pri na dobru," govorio je zabrinuto gledajući u noć.

Ta majska večer bila je tako mirna da je bilo grehota zaspati ranije, kako bi dedo govorio. Otac i majka u Mostar su otišli kojih petnaestak minuta poslije ponoći, ostavljajući Asima s dedom. Činilo im se da je za dijete sigurnije tu nego u gradu, koji je više izložen granatama.

Iz tvrdog sna probudila ih je tutnjava topova. Stresao se na svaki fijuk granate, privijajući se uz dedu. Starac je zabrinuto gledao u pravcu Blagaja. Izgledalo je da tamo, u pravcu stare čaršije, i nebo gori. Dedino lice, koje je oduvijek bilo veselo, najednom je dobilo najzabrinutiji izraz, kakav ranije nikada nije ima prilike da vidi. Osjećao

je u njegovom pogledu, koji ga je naprosto milovao, da ni trunke straha nije osjećao za vlastiti život. Sva njegova zabrinutost ticala se samo unuka. Godine mu više nisu dozvoljavale da misli na sebe.

"Izlazite, majku vam jebem. Nema više bunske hladovine. Ja ću vas rashladiti," najednom se začuo glas s druge strane vrata, koja su se za trenutak otvorila uz tresak.

Dvojica bojovnika u crnim uniformama, sa automatskim puškama, uperenim u njih, stajali su na vratima.

"Izlazite napolje", uslijedila je oštra naredba.

Bez riječi su krenuli prema glavnoj cesti.

"Stanite tu", zavikao je jedan.

Samo što su se zaustavili, uslijedili su rafali. Asim je osjetio žestok bol u predjelu stomaka, kotrljajući se niz strminu prema Neretvi, ali dedina šaka ga je jače od same boli privukla zemlji. Šaka, koja se za samo nekoliko trenutaka samrtnički zgrčila.

Brzo je izgubio svijest.

Kroz očnu sumaglicu koja je tek zračak svjetlosti propuštala u njegove širom otvorene oči, ugledao je djevojku u bijelom mantilu.

"Ovo dijete je živo. Brže, unesite ga u auto, brže," čuo je kako govori.

"Kakvo auto", proderao se bojovnik. "Njega treba dokrajčiti. Naši ginu, a ti bi jednog muslimana spasavala."

"Prvo ćeš mene morati da ubiješ," usprotivila se djevojka.

Opet je izgubio svijest. Nije čuo ostatak žestoke svađe između medicinske sestre i bojovnika.

Vozeći se kroz njemu nepoznat kraj, probudio se u automobilu. Najednom je iza krivine ugledao plavo prostranstvo. More je u njemu uvijek izazivalo neobjašnjiv osjećaj divljenja. Ništa mu nije bilo jasno.

Osjećao je mukle bolove u stomaku. Činio mu se da je zavoj previše stegnut. Gotovo mu je onemogućavao disanje. Ali, na bolove je u trenutku zaboravio, prisjećajući se posljednjih trenutaka provedenih sa dedom. Sa sjetom se prisjećao njegove snažne šake koja ga je povukla ka zemlji i spasila mu život.

Iz razmišljanja ga je trgnuo glas čovjeka, koji je vješto sjekao krivine, održavajući kazaljku na velikoj brzini.

"Živ si, dijete, hvala Bogu. Sve će biti u redu," kratko je rekao osmjehnuvši mu se.

Ubrzo je ugledao veliku tablu na kojoj je velikim slovima pisalo - SPLIT.

Brzo se oporavio u splitskoj bolnici. Nakon petnaestak dana fra Pero, kako se svećenik predstavio, u pratnji jednog mladića ušao je u njegovu bolesničku sobu.

"Sutra izlaziš iz bolnice. Reci nam gdje su tvoji?"

O zbivanjima u Mostaru Asim se već bijaše naslušao. Noć, prije nego će fra Pero u pratnji mladića doći, nije spavao. Nije smio, bolje rečeno! Misleći, valjda, da spava dvojica ranjenika sa mostarskog ratišta, koji su ležali u istoj sobi, govorili su kako nema nikakvog smisla da se liječe sa jednim muslimanom i da će neko zbog toga stradati u bolnici budu li ga tu i dalje liječili.

Bio je načisto da ni samu riječ Mostar, pogotovo onaj njegov istočni dio, ne bi smio izustiti. Sve da je, opet, i

izusti, ko bi ga sad iz Splita, i pored najbolje volje, tamo smio odvesti. Čak, kad bi i smio, to bi bilo nemoguće. U trenutku mu je sinulo.

"Moji su u Njemačkoj, u Frankfurtu" odgovorio je.

"Odlično, Ivan će te odvesti tamo. On sutra ide za Njemačku."

Sve vrijeme putovanja prema Njemačkoj razmišljao je o fra Petru. Htio je u pamćenje urezati svaku crtu njegovog plemenitog lika. Nikako sebi pojasniti nije mogao otkud se usred tog užasa u bolnici, gdje mu ni ime na kartici koja se okači na krevet nisu smjeli napisati, pojavio da ga spasava, da ga izbavi iz tog pakla.

"Bog je jedan, i kako god da ga nazoveš, ako to iz srca činiš, on će ti se odazvati i uslišiti ti molitvu. Svejedno je kako to i na kom jeziku činiš. Nemaš potrebe da mi zahvaljuješ, nego vazda misli kako je Bog velik a ne ja, jer ja sam samo njegov sluga. Bog je samo upotrijebio jednog malog čovjeka, kakav sam ja i kakvi smo mi svi. To što je baš mene izabrao me posebno raduje i još više me u njegovo sveprisustvo uvjerava. Vidiš li, dijete, da smo mi ovdje isuviše sićušni spram ovog vodenog i nebeskog prostranstva," govorio mu je dok su šetali rivom, čekajući na Ivana.

Daidža i dainica su ga izbezumljeno gledali. Kao da im ni Asimova ispovijest nije mogla ubiti uvjerenje da je, zajedno sa dedom, skončao svoj mladi život na Buni.

"Ja i Halima smo sinoć bili na tvojoj četeresnici. Rasim, tvoj babo, nas je zamolio da ti ovdje damo izučiti

hatmu dovu, jer dolje ti niko illahnuti ne smije. Rasim i Hajra su se pomirili sa tvojom smrti. Kako im sad reći, moj Asime. Gorim od želje da im kažem da si živ i da si s nama, ali kako? Bojim se da ih srce ne prekine. I od sreće srce može da pukne, moj Asime."

Dokasno su te večeri sjedili i razgovarali. Daidža je bio zabrinut. Kako Asimovom ocu saopćiti radosnu vijest. Najradosniju koju je ikad čuo i koju može čuti. Kako mu reći da je živ i zdrav? Kako biti uvjerljiv, a reći mu to što je moguće normalnije.

Drhtavom rukom daidža je sutradan uzeo telefonsku slušalicu i okrenuo broj. Niko se nije javljao. Sa olakšanjem je spustio slušalicu, obrisao znoj sa čela, i rekao:

"Mora da su u komšiluku," zadovoljno je naglasio, kao da je sretan što u prvi mah nije uspio razgovarati sa Asimovim ocem. Možda mu nešto pametnije uđe u glavu do slijedećeg pokušaja.

Ali, malo je zadovoljstvo na njegovu licu potrajalo. Jer, šta ako nisu kod komšija? Šta, ako su odvedeni? Šta ako su... ni pomisliti nije smio šta im se dolje sve može dogoditi. Pokušavao je sakriti naglu promjenu raspoloženja. Otišao je do kupatila. Posmatrao je vlastiti lik u velikom ogledalu. Činilo mu se da je samo od jučer stariji barem za godinu dana. Vratio se i bez dvoumljenja podigao slušalicu.

"Rasime, ti si. Kako ste?"

"A dobro, moj Hamide, ne daj Bože gore, iako gore čini mi se ne može biti. A može, vazda gore od goreg ima. Kako ste vi?"

"Dobro, dobro smo, ovamo nije k'o dolje, i sam znaš da ti ne pričam... nego..."

Zastao je nekoliko trenutaka, a onda smogao snage da konačno kaže ono što se moralo reći.

"Slušaj, Rasime, mene zanima jedna stvar. Jesi li ti baš siguran da su dedo i Asim poginuli. Je li to potvrđeno... Mislim, je li ti neko to rekao ko je baš vidio...", govorio je Hamid, trudeći se da njegov glas ostane što mirniji.

Asim se vrpoljio na stolici, pribijen uz dainicu, koja nije mogla zaustaviti suze. Prigušeno je jecala, pokrivajući lice rukama.

"Slušaj, Hamide, ja o tome više ne bih. Ti Avdu dobro znaš. Očima svojim je gleđao kada su ih pokosili rafalima."

"Ja, ali Avdu su odmah iza toga odveli u logor. Možda su samo ranjeni..."

"Bogati, Hamide, ne bulazni, ne otvaraj mi ranu. Znaš, ti si daleko odavde i ne može ti ni biti jasno kako..."

"Može Rasime, može, jer Asim je živ, živ..."

"Hamide, nemoj..."

"Živ je Rasime, živ, ovdje je, ovdje... evo... čuj ga Rasime," jedva je izustio Hamid.

"Babo, ja sam...", kroz plač je izustio Asim.

"Sine, sine..."

"Babo, babo..."

LADA

Sa sastanka se vratio potišten, skrhan tugom, što će već sutra iz rodnog doma morati put bijela svijeta. Jest, rekli su im da nikom dlaka s glave neće faliti, da slobodno mogu ići. Ali, koliko se njihovim obećanjima može vjerovati? I ranije su oni obećavali, prisjećao se priča, koje je kao dječak upijao, kako nikome ništa nažao neće učiniti, pa bi poslije tih njihovih obećanja gorjela sela i gradovi, krv tekla potocima. Razlog da ih zaustave i pokolju kao brave im je lahko naći.

Ne treba griješiti dušu, najviše je strahovao za porodicu, djecu posebno. Ali, strahovao je i za novac. Kako ga prenijeti. Gdje sakriti tolike pare? Opet, ako ih nađu, ni pomisliti nije smio šta bi se u tom slučaju moglo dogoditi. I bez para ostati i povrh svega izgubiti glavu. A tamo gdje im sutradan valja krenuti, pare će im trebati. U tuđu kuću, ako je i bude. Pare jesu šejtan, ali šta bez njih. Na lijepe oči niko ne da, svak traži pare. Sedamdeset hiljada maraka. Sedamdeset novčanica je valjalo negdje sakriti.

U sami akšam, dan prije nego što će krenuti u nepoznato, sišao je do garaže. Obilazio je oko lade, koja ga je dobro slušala, zagledao je sa svih strana i kontao gdje bi taj svežanj pošteno zarađenih novčanica mogao skloniti, a da ga zlotvori, koji im danas velikodušno obznaniše da sa svoga topraka moraju ići, ne nađu.

Sjeo je u automobil i razmišljao. Gdje god bi mu se učinilo da bi mogao skloniti novac, nalazio je i razlog protiv. Na tom mjestu bi ga, kako god ga sakrio, mogli naći. Nije nalazio rješenje.

Nervozno stavljajući ruke na volan, najednom mu je sinula ideja. Ha, tu bi novac mogao sakriti. Volan je pravo mjesto. Ispod onog kožnog ojačanja bi se brižljivo ispeglane novčanice mogle staviti. Ideja mu se učinila najprihvatljivijom. Najmanje bi se moglo očekivati da bi ih tu neko mogao tražiti.

Odmah se vratio u sobu, otparao podnu dasku, izvadio malu kožnu tašnicu, u kojoj se nalazila metalna kutija s novcem. Izvadio je novac, strpao pare u jaknu, i krenuo nazad, u garažu.

Brižljivo je ispod gumenog ojačanja oko volana slagao novčanice, ravnomjerno ih raspoređujući, kako, kad sve pažljivo složi, ni sam ne bi posumnjao da bi se ispod tog komada kože nešto moglo nalaziti.

Ujutro su potrpali stvari, koliko je u prtljažnik i pored njih četvero, moglo stati, i krenuli na put kojim su svi Bošnjaci iz grada morali krenuti.

Nekoliko puta su ih zaustavljali, pretresali, oduzimali što bi im se učinilo vrijednim. Novac prije svega. Do

posljednjeg zaustavljanja ispraznili su mu džepove. Ostalo je još stotinu maraka u malom džepiću u farmerkama. Bio je spreman da ih da bradonji koji ih je zaustavio. Ali, njemu se dopalo nešto drugo?! Njegov pogled se prikovao za automobil. Njega osim lade nije zanimalo ništa drugo.

"Ovakvu limuzinu odavno priželjkujem. Tebi, ljudino, ionako ne treba. Vama tamo ne mirišu ovakvi automobili. Ta vi ionako ne volite srpska, još manje ruska vozila. 'Ajmo, izlazite, šta čekate. Možete ponijeti sve što se mene tiče", zagalamio je četnik požurujući ih.

Sabit je bio izbezumljen. Toliko ga je malo djelilo da prenese ono što je samo večer ranije brižljivo sakrio. Ali, nije bilo druge. Valjalo je pokupiti što se u rukama moglo podnijeti i put pod noge. Ostalo im je samo da se pridruže koloni izbezumljenih koji su krenuli u nepoznato.

U Norveškoj je zaradio dobre pare. Socijala ga nije zanimala. Vrijedan čovjek svugdje se snađe. Lada i novac mu nakon godinu-dvije dana više nisu izlazili na san.

Živeći i radeći, zajedno sa porodicom, u dalekoj Norveškoj, dočekao je i vijest o miru. Nije skidao oči sa televizijskog prijemnika, prateći šta se se to u američkom gradiću Dejtonu potpisuje. Nekoliko mjeseci poslije Sabit je poželio vidjeti rodni kraj. Kuće se obilaze uz pratnju policije. Nema veze, samo da nakon toliko godina osjeti miris rodnog kraja.

Na punktu kojeg su držali pripadnici Ujedinjenih naroda izašao je iz autobusa, i najednom ugledao čovjeka u policijskoj uniformi koji se mučio da pokrene automobil.

Sabitove oči su se prikovale za ladu. Ni izdaleka to ne bi mogao biti automobil koji je on vozio. Bila je to krntija, koju može poželjeti samo otpad. Ali, volan, volan ga je naprosto tjerao da se približi vozaču koji je bezuspješno pokušavao pokrenuti motor.

Sabit je prišao.

"Šta je, neće da upali, ha?"

"Gdje je sve bila i kud je sve ove godine tutnjala, i nije čudo", mrzovoljno je odgovorio mladić u uniformi policije Republike Srpske.

"Dobro, a je li na prodaju", upitao je Sabit, čije su oči bile prikovane za volan i kožni omotač oko njega.

"Dao bi je istog trenutka."

"Koliko vrijedi, jarane, šta misliš", najednom je rekao Sabit.

"Koliko daš," odbrusio je čovjek, vidljivo ljut zbog neposlušnosti motora.

"Je li tri stoje malo?"

"Vadi pare i goni mi ovu skalameriju s očiju."

Sabit se nije dvoumio. Pred očima radoznalih unproforaca izvadio je traženi novac i dao ga presretnom policajcu, koji toliko para, za jednu takvu krntiju od automobila, ni u snu nije očekivao. Ali njegovo lice će za samo nekoliko trenutaka, kada je brzi pazar bio završen, izmijeniti sve moguće boje.

Na iznenađenje prisutnih, kupac se zadovoljio kožnim omotačem oko volana. Sabit se, očito se uzdajući u brojno prisustvo pripadnika UNPROFOR-a, nije ustručavao da baš tu, na licu mjesta, pažljivo skine kožni omotač i na

zaprepaštenje okupljenih izvadi sve novčanice, koje je onda zadovoljno strpao u džep.

"Ako si ovu olupinu u stanju pokrenuti, poklanjam ti je," rekao je na odlasku zbunjenom policajcu, koji bijaše zanijemio od čuda koje se odigravao pred njegovim očima. Mahnuo je okupljenima u znak pozdrava, ušao u vlastiti automobil i brzo se udaljio, propuštajući prvu priliku da osjeti miris zavičaja, radi čega je prevalio toliki put.

GAZIJA DO KUĆNOG PRAGA

U kafani bi se sve promijenilo kad bi se Mahmutova prilika ukazala na vratima. Seoske lole, besposličari i pijandure, koji su tu kratili vrijeme, najednom bi utišali svoje, inače, gromoglasno nadvikivanje i hvale o vlastitim podvizima. Priče o tome gdje je ko koga prevario, izdegenečio, ko je više od koga popio ili pojeo, najednom bi prestale. Svi su se utrkivali da Mahmutu naprave mjesta, da ga posade u čelo, jer njemu nije valjalo kvariti tabijata.

Njegova mračna pojava utjerivala im je strah u samu koštanu srž. Uz to, Mahmut je uvijek bio duboka džepa, pa tečnosti, koja je uveseljavala njihove duše, ni njima, što bi mu više ugađali, nije falilo. Samo, mora se priznati, nije im falilo do nekih doba.

Sve bi potaman bilo dok se Mahmut ne bi natreskao, a onda bi se priča samo ponavljala. Svake bogovetne večeri. Ali, iako su svi dobro znali šta će se sat-dva iza pola noći dogoditi, niko ne bi napuštao kafanu. Samo, kad bi došlo vrijeme za razlaz, neko bi izlazio četveronoške, neko kroz zatvoren prozor. Bez modrica se iz nje uglavnom

nije izlazilo. Većina bi se držala za polomljene vilice ili za stomak.

Samo Hamzu, koga su zvali Adžukom, i veterinara Ibru nikad nije napastovao. Ni kad bi se do besvijesti natreskao na njih se ne bi okomio. Oni bi serbes mogli ostati na svojim mjestima. U birtiji bi njih trojica uvijek ostajali zadnji. Do fajronta, koji je određivao Mahmut a ne gostioničar.

Adžuka i Ibro zašli su u godine, pa je i to bio podobar razlog da njih ne dira. Ali nije samo to razlog mogao biti. Adžuku je volio, jer se nikad teška posla, taman kao ni sam, nije prihvaćao. Kosorić mu je bio draži od motike, mistrija od lopate... Zajednica govnanica, nisu džaba govorili stariji. Neko se živ slomije radeći, neko se izležava. Adžuku je zapalo da se izležava. Prnula mu kenja*, što bi se reklo.

Na besposlici je samo o ženama razmišljao. Da mu je na draču bilo suknju postaviti, cijeli bi dan oko nje oblijetao. Tri žene je promijenio. U godine zašao, ali se nekako mladalački osjećao. Treću ženu je bihuzurio i pod stare dane. Ljudi koji nisu skloni da izmišljaju kažu da je, kad su ih pod trešnjom zatekli, adžuka imao sedamdeset dvije i kusur.

Ibrina čehra mu je posebno odgovarala i večer ne bi prošla a da Ibro, na njegov račun, ne bi popio koju duplu, a i meze bi se našlo na njegovom stolu. Ibro je zauzvrat, za Mahmutov hatur, svaku bogovetnu večer morao ponavljati priču od koje bi se, mada su je toliko puta slušali, svi do besvijesti smijali. Mahmut posebno.

---

* posrećilo mu se

Čim bi skrenuo dvije-tri niz grlo, Mahmut bi se okrenuo prema Ibri.

"Kako 'no bješe, Ibrahimaga. Dedera nam ispričaj. Nešto s pamćenjem ne stojim najbolje. Šta 'no pedeset i neke s tobom bi na Rotimlji?"

Ibrahim bi se onda zakašljao, lijeno otvorio duhansku kutiju i počeo motati škiju. Iza toga bi valjalo izvaditi čakmak*, kremen i trut*, pa tek onda pripaliti. Čitava jedna procedura, koju bi Mahmut u pravilu prekidao.

"Gazda, duplu Ibrahimu. Vidiš da mu se nešto gadno u grlu popriječilo."

Čim bi se lóza našla pred Ibrahimom, jezik bi mu se naglo razvezao i potekla priča. Rakija je imala čudnovato dejstvo na Ibrahima. Štimala bi mu glasne žice i razvedravala ćehru.

"Ja sam ti u taj vakat na ovim terenima bio jedini veterinar. Posran pos'o, u ono vrijeme, da posraniji biti ne more. Dok smo hajvan liječili i spasavali od raznih boleština, bilo je dobro i narod bi se veselio našem dolasku. Onda belaj dođe! Naredi država da se radi, šta ti ja znam, kvalitetnijih teladi, koja će se rađati, vrši vještačko osjemenjivanje krava, pa i ovaca. Narod se sprd'o sa nama, šta ću vam pričat. Prozvali nas mrkačima, ko da bogami mi na hajvan skačemo umjesto bikova i ovnova. I tako ti ja jednog dana bahnem u Rotimlju. Izađe jedna žena i odmah će mi s vrata: 'Hajde, moj dokture, evo krave u štali, jedva čeka kad ćeš na vrata, ko da zna da ćeš doć'. Vidim ja od maloprije da se uzvrtila, k'o kakva mlada."

* primitivna metalna naprava za izazivanje varnice

* posebna vrsta drveta zapaljiva na iskru

Šta ću svom jadu, vidim šegači se sa mnom. Ali, hajde mislim, navik'o sam, nek zbori. Uđem ja za njom u štalu, a ona će ti, opet: 'Evo, moj dokture, ovdje na ovu dasku moreš tašnu spustiti, a o ovu čiviju ovdje objesi pantalone, da mi se ne isprljaš, moj lijepi dokture.' Kako to reče, tako je đavo iz štale odnese. Hajde, obavio to, ali kad izađoh, obraz mi na tli pade. Deset žena, cijela mahala se iskupila, pa me zagledaju, k'o da sam ja nekakvo čudo u ljudskoj koži. A onda bi se stale hihotati i svašta đobacivati. Jedna će ti meni: 'Je li se otimala, moj dokture,?', druga opet: 'Ako se nisi vele umorio, dođi i mojoj,' i tako su me jamili da ti nisam ni znao na koju sam stranu naveg'o. Sreća moja pa sam ubrzo otiš'o u penziju. Ne znate vi kako je s narodom deverati."

Svi bi se valjali od smijeha, s Mahmutom na čelu. Pred Ibru veterinara bi onda stizale rakije i tako se to ponavljalo iz noći u noć.

Mahmut je iz kafane izlazio posljednji. Mada se jedva održavao na nogama, niko se ne bi usuđivao da mu stane na put. I gazda bi ga, bojažljivo motreći iza šanka, ispraćao u noć, hvatajući vazduh sa olakšanjem, zahvalan Bogu što je na nogama i što mu svako rebro još uvijek opasava veliki stomak i što, poput ostalih gostiju, te večeri neće privijati hladne obloge.

Najstrašnije bi bilo kad bi Mahmut izvadio veliki lovački nož i zabio ga u sto. Tad bi nastala prava panika. Jedan preko drugoga bi skakao, hvatajući se vrata. Nastajala bi strka, koja se ponavljala svake večeri, ali svi bi se, opet, sutradan, kao da ništa nije bilo okupljali u istoj kafani.

Stariji birtijaši i dan danas pričaju kako je jedne prilike od nekakvog silnog kabadahiluka veliki nož, koji je vazda nosio za pojasom, zabio u vlastitu mišicu. Krv je šiknula, uz stravičan krik koji je kao iz kakve pećine izlazio iz Mahmutovog grla. Ni gazda, koji bi ga sakriven iza šanka ispraćao svaku večer, nije te večeri ostao u kafani, nego je nagrnuo za ostalima i pritajio se iza jednog grma, u blizini, čekajući kad će oteturati prema kući.

Dugo se iza onog rata pričalo kako je Mahmut dohakao Milovanu Dragiću, četničkom vojvodi, krvniku od kojeg su svi strahovali. Dobro sakriven iza zida zadružne štale, iskočio je pred njega. Sijevnuo je nož. Ali, Milovan se nije dao, mada mu je stomak bio rasporen i utroba krenula vani. Tako Mahmuta bijaše stegao za vrat da bi ga sigurno udavio da se on vukući crijeva iz njegovog velikog stomaka, nije dokopao srca.

Mahmut je naslijedio veliko imanje. Babo mu je bio aga. Čuvao je imanje kao očinji vid, nadajući se da će se njegovim vinogradima i voćnjacima, koje je znojem zalijevao, svijet diviti i nakon njegove smrti. Još više se nadao da će se i sin prihvatiti posla i nastaviti gdje je on stao.

Sreća njegova pa nije dočekao. Veliku njivu, gdje bijaše podigao vinograd, Mahmut je prodao a da se babo čestito nije ni ohladio. Ni četrdeset dana nije moglo proći kada su pare od vinograda bile kraju. A pare su šejtan i u džepu se ne daju zadržati. Mahmut u tome, opet, nije imao mjere. Čim su mu džepovi izvjetrili, bacio je oko na podvornicu,

koju babo s posebnim merakom bijaše obrađivao. Birvaktile je tu zelen sadio, izazivajući divljenje komšija. Na kupca se nije dugo čekalo. Vlatko je nastavio Alijagin posao dok je Mahmut u birtiji trošio novac. Trošio i potrošio.

Samo kući je sve kod Mahmuta bilo drugačije. Niko nikada nije primijetio da je neko iz nje izletio, usplahireno istrčao, kao što su to činili iz kafane. Nije se razlijegala ona Mahmutova galama od koje bi se ljudima što su se sakupljali u birtiji ledila krv u žilama.

Kod kuće je bila druga pjesma. Gazija se namjerio na većeg i strašnijeg od sebe. Ni nalik na onoga iz kafane nije bio čim bi se, prazneći nabubrelu mokraćnu bešiku po obližnjim kapinama, doteturao kući.

Njegova neustrašivost bi ishlapila čim bi se kućnom pragu primakao. Dočekivala bi ga žena, koja bi mu onda, zavisno od stanja u kome se nalazio, dodjeljivala odgovarajuće prenoćište. Rijetko kad je, osim kad bi njoj pripalo na um, imao priliku da prespava kao čovjek. Najčešće bi to bila pojata, a zoru je često znao dočekati u jaslama, ispred krave ili konja.

Ni četrdeset kila žive vage nije bilo u njoj. Vjetar bi je do mora odnio da puhme malo jače, Božija surahija*, ali otrov od koga je Mahmut strahovao više nego ičeg drugog. Nije to bila žena, nego neman, aždaha, sa kojom se nije smio uhvatiti ukoštac.

---

* u Hercegovini - mršavo stvorenje, kost i koža

ČUDNO STVORENJE

Priča se da od postanka svijeta u Borču niko nije vidio magarca, niti čuo da postoji takva životinja. Nije da Borčani nisu zalazili u Hercegovinu. Jesu, i to češće nego drugi, ali samo noću, švercujući duhan. Danju bi se, po kućama, štalama, pojatama pa i pećinama, krili od očiju filanaca i njihovih doušnika, od očiju ljudskih pa i magarećih.

Selo je tako živjelo u miru i rahatluku sve dok nekakva čudna zvjerka, velikih i duguljastih ušiju, neobičnog glasa, koji je seljacima ulijevao strah u kosti, iz nepoznatog pravca, nije bahnula u selo.

Ljudi su se, čim bi začuli jezivi glas nepoznate životinje, zavlačili u kuće, zaključavali i zarajzivali vrata. Stariji su upozoravali da bi to mogao biti znak kijametskog dana i da bi se od tog stvorenja valjalo držati podalje.

Ali, čudno stvorenje se počelo konjima primicati. Kad su seljani, posmatrajući sa sigurnog odstojanja, primijetili da se seoske kobile ne ustručavaju da im se ova zvjerka popenje na hrbat i onu stvar, koja je bila neuporedivo veća

od konjske, smjesti ispod repa, još veći strah se uvukao u selo. Jer, šta bi kobile, koje su na svijet donosile najrasniju ždrebad, mogle početi da rađaju? Kakve li će onda zvijeri po selu hodati, ako kobile postanu bremenite, upozoravali su stariji.

Helem, strah od nepoznate životinje, koja se pojavila u selu, postao je toliki da su se kućni domaćini, pod okriljem noći, sakupili kod najuglednijeg čovjeka u selu. Počeo je razgovor kakav se do tada nije vodio ni o kakvom pitanju, ma koliko značajno bilo.

"Ja, ljudi, velim da se nešto što je prije moguće mora činiti, jer će ova zvijer, morebit, kad obredi kobile nasrnuti i na naše žene. Morete li vi zamisliti šta bi bilo."

"Ne daj Bože, nalet vraga, nalet šejtana", u horu su ponavljali prisutni, slušajući najstarijeg domaćina, čija im se upozorenja učiniše mudrim.

Pali su tu večer razni prijedlozi. Jedni su govorili da bi životinju bilo najbolje sačekati u zasjedi i ubiti. Onda bi valjalo i kobile potamaniti, svaku koju je nepoznata zvjerka objahala. Ali, vlasnici kobila se pobuniše, jer, rekoše oni, šta ako bez kobila ostanu, čime će obrađivati zemlju, dogoniti drva iz planine. Na čemu će jahati. Poubijaju li, opet, tolike kobile, ko će im sutra rađati konje. A selo bez konja nigdje nije prispjelo.

Domaćinima se drugi prijedlog učini prihvatljivijim. Zvijeri bi trebalo zasjedu postaviti i ubiti, a kobila što se tiče, ubiti treba samo one koje bi postale bremenitim, vodeći računa o danu njenog dolaska u selo. Čija kobila silom prilika morala da bude ubijena, od seljana će mu

biti nadoknađena šteta. Ali, kako je i taj prijedlog ljudima mogao nanijeti štetu, jednodušno bi prihvaćen treći, koji predloži najstariji domaćin, čiju mudrost niko nikada nije dovodio u pitanje.

Helem, mudri Ragib predloži da bi najbolje bilo oformiti jednu seosku delegaciju, koja bi otišla do sreza u Kalinovik, gdje bi tamnošnje vlasti o svemu trebalo obavijestiti i uvjeriti u opasnost koju bi nepoznata životinja mogla nanijeti ne samo njihovom selu nego i cijelom kraju. Odlučiše tu večer i ko će ići i ko će vlastima najuvjerljivije govoriti o nepoznatom stvorenju. Kobile dotada ne bi smjele iz štala izlaziti, kako nesreća ne bi bila veća nego što jeste.

Za nekoliko dana seoska delegacija vratila se iz Kalinovika. Sa njima je na bijelom konju stigao i sreski odbornik. Naočale iza čijih stakala su se nazirala dva krupna oka, šešir širokog oboda, dugi crni kaput modernog kroja i velika crna torba, koju mu je, s vidljivim ponosom, nosio jedan od članova seoske delegacije, uvjeravali su seljane da su im sreske vlasti spremile najmudrijeg odbornika, koji je svakako morao završiti najviše državne škole, što se mogu završiti.

Istu večer uz bogatu trpezu sijelilo se do kasno u noć. Sastanku su prisustvovali svi domaćini, a glavnu riječ je vodio došljak, koji im je pričao da su ga zbog sličnih stvari pozivali i mještani drugih sela, ne samo u srezu nego i širom zemlje. Prema njegovoj priči, doticalo ga je i do Bugojna, gdje je uz njegovu pomoć savladana velika zmija, bolje reći aždaha, koja je tamanila stoku.

"Vaš problem je, koliko vidim, vrlo težak, ali uz vašu pomoć bi ga mogli riješiti", rekao im je sreski odbornik,

koji je pored zadivljujuće pameti, od koje je prisutnima zastajao dah, pokazivao i dobar apetit. Nestajali su ispred njega masni komadi pečene bravetine, kao da u bezdane jame propadaju. Ali, ništa neobično, zaključivale su mudre seoske glave, za takvu pamet potrebno je jesti puno više nego što to čine obični ljudi.

Predloži njima sreski odbornik da već istu večer sazovu sve seoske mladiće koji će, raspoređeni u više grupa, sutradan u samu zoru, iznenaditi zvijer, savladati je, utegnuti u čvrste konope, kako bi on mogao odgonetnuti o kakvoj se životinji radi i šta im je činiti.

Kako rečeno, tako i učinjeno. Nepoznata zvijer je sutradan, mada se žestoko opirala, savladana, spućena i donesena pred kuću seoskog starješine koji je ugostio sreskog odbornika.

Cijelo selo se toga dana sjatilo pred kućom najuglednijeg seoskog domaćina, da čuju sreskog odbornika i njegove mudre riječi o napasti koja ih je zadesila.

Podože vremena, više od pola sata, sreski odbornik je zagledao spućenu životinju sa svih strana, ustajući pa opet zamišljeno sjedajući na za njega specijalno postavljenu stolicu. Nakon što je još nekoliko puta spućeno stvorenje zagledao sa svih strana, odbornik je konačno sjeo. Prebirao je nekakve papire vadeći ih iz velike torbe, a onda napokon ustao i zadovoljio znatiželju okupljenih.

"Po ušima, ali i po nekim drugim osobenostima, koje vam ne bih detaljnije obrazlagao, moglo bi se reći da je ovo zec, koji je nekim Božijim čudom doživio duboku starost. Ovo je neki đuturum od zeca. Neki je poremećaj u

njemu, po mom uvjerenju", naglašavao je sreski odbornik kako bi svojim riječima dao veću važnost. "U inostranstvu bi se ovakvi slučajevi ispitivali, jer golemo je da se zec kobilama primiče, a i sami vidite da je ovo zec, nema šta drugo biti."

Sreski odbornik im je nakon mudre pridike još rekao da bi zeca trebalo pustiti, jer je on bezopasan a ionako mu nije duga vijeka.

Još jednom se u čast gosta, koji se ne sreće svaki dan, priređena dobra trpeza. Odbornik je već sutradan napustio selo.

Selo je napustila i čudna životinja. Čim su je oslobodili konopa, nestala je u šumi i niko je više nikad nije vidio.

"Sreski odbornik je imao pravo", zaključivali su seljani, okupljeni ispred kuće seoskog starješine. "Nema šta drugo biti nego zec. Samo se zec mogao onako poplašiti. Da je kakva druga zvijer, ne bismo se mi nje lahko kutarisali, ali zeko, šta od njega strašivije ima."

Od tada pa do dana današnjega u selo nešto slično nikada nije svraćalo. Poslije se samo pričalo da je sličnog zeca vidio neki Fehim u koritu Radimlje dok je švercao duhan.

LOPOV

Kažu da nikada nije spavao u kući, nego je u blizini, u velikoj gomili, poput kakve životinje, napravio brlog, gdje je provodio noći. Kuća, nadomak te jazbine, služila mu je tek da kućne potrepštine budu pod ključem kad bi on bio odsutan. A odsutan je bio više nego je tu boravio.

Nije smirom mogao da zaspi ako barem svako tri-četiri dana ne bi nešto nešto ukrao, taman ukrao sam sebi, pa premjestio iz kuće u brlog, ili iz brloga u kuću, smirujući dušu gladnu za tuđim.

Danas bi oko njega deverali ljekari, jer mu ta opsesija za krađom dođe kao neka vrsta bolesti. U ono vrijeme tu vrstu bolesti liječili su samo žandari. Degenekom, bezbeli.

Njegovi česti upadi u torove po Dabarskom polju dodijaše ljudima. Česte prijave na njega mobiliziraše i žandare da mu konačno uđu u trag. Uspije tako jedna žandarska patrola da ga uhvati na djelu. Ali, nisu ga htjeli odmah uhapsiti, nego su krenuli za njim, da otkriju i mjesto gdje se nakon pljačke skriva. I tako za njim, ravno do brloga.

Sačekali su žandari u blizini, iz prikrajka posmatrajući kako Mitar dere brava i priprema meso za kuhanje u velikom kotlu. Kad je meso bilo skuhano i Milan prvim komadom omastio brkove, dvojica žandara izašli su iz svog skrovišta.

"Ovdje se znači plijen donosi, ha Milane?", reče mu prvi približavajući mu se.

Milan je samo šutio, iznenađen kasnom posjetom koju nije očekivao. Najmanje se nadao žandarima.

Dvojica žandara nisu propustili priliku da i sami dobro večeraju. Podobro su ogladnili slijedeći Milana do njegovog skrovišta. Valjalo je onda sačekati i da se meso skuha, pa mu tek onda dati do znanja da još neko ima tu ko bi prezalogajio.

Nakon što su stomake dobro napunili, Milanu su veliki kotao objesili o vrat i zajedno s njim krenuli prema žandarmerijskoj stanici. Valjalo je prevaliti dobar dio puta do Trusine.

"Evo ga, komandire. Ptičica je konačno ufaćena," sa vrata su uglas podviknuli dvojica žandara, tjerajući čovjeka, vidljivo umornog, kako od dugog puta, još više od teškog kotla, okačenog o vrat.

"Da vidimo šta se to krčkalo, Milane. E što si ku'ho, kuh'o. Nema više," značajno je naglašavao zadovoljni komandir.

Skidajući kotao s vrata, Milan je zadihano otpočeo.

"Meni, gospodine, nije jasno zbog čega sam ovdje priveden. Ova dvojica su kod mene ba'nula u sred noći, dok sam kuhao čorbu, uhapsili me, nataknuli mi ovaj kotao

na vrat, i hajde, hajde pa sve dovde. Da je još kilometar bilo hodati, pretesteralo bi mi vrat," jadikovao je Milan.

"A šta je to u kotlu, Milane, da vidim", ljutito je povikao komandir ne shvatajući da neko na takav način s njim razgovara.

Njegovo lice se najednom smračilo. U kotlu se caklilo litar-dva masne vode. Mesu nije bilo ni traga.

"Gdje je meso? Šta je s mesom?", razderao se komandir, okrećući se čas prema dvojici zbunjenih žandara, čas prema Milanu, na čijem se licu ukazivao lukav osmijeh.

"U zatvor ćete vi meni, nesposobnjakovići jedni. S kim ja radim i kome zapovijedam! Straža, stražaaa!" urlao je komandir, koga je spopao takav bijes da je sve ječalo od njegove dreke.

Za samo nekoliko sekundi u prostoriju su upala trojica žandara.

"Izvolite, gospodine komandire," reče prvi zauzimajući stav mirno.

"Vodite mi ovu dvojicu nesposobnjakovića s očiju. U buharu s njima. Ja ću se s njima lično obračunati."

Čim su dvojicu izbezumljenih žandara, kojima ništa nije bilo jasno, odveli, komandir se okrenuo prema Milanu.

"Slušaj, Milane, ja znam ko ovce krade po Dabru i okolini. Dobro znam da onaj ko to čini stoji ispred mene. Šta je sad bilo ne znam, samo jedno ću ti reći, Milane, pašćeš mi šaka kad tad. A, kad te ja ščepam, teško tebi. Teško tvojim košćurinama, kad meni prođeš kroz ruke. Koža ti dvije pare neće vrijediti. A sad, jami ovu kotlinu i idi mi s očiju, dok me huja ne spopane."

Milan nije puno razmišljao. Znao je komandirovu narav. Zgrabio je kotao i nestao u mraku, zadovoljan što se sve tako završilo.

Te noći je dobro prošao. Iskoristio je nepažnju dvojice žandara. Dok su se kretali kroz gustu šumu, Milan je zubima meso vadio iz kotla. Što nije uspio pojesti izbacivao je pokraj puta. U kotlu tako, osim masnoće i nekoliko krompirića, nije ostalo ništa.

Samo, drugi put, ako ga uhvate, sigurno se neće prevariti, znao je Milan. Zaključio je da će ubuduće morati biti puno oprezniji. Uhodit će ga sigurno. Komandir će posebno uživati ako ga ščepaju.

Nekoliko dana ovaca nije falilo u Dabarskom polju. Odahnuli i ljudi i žandari. Milan je bio van sebe. San mu je teško dolazio na oči. I kad bi usnio, budilo bi ga blejanje ovaca. Nikakvi zvukovi mu u san osim blejanja ovaca i meketanja koza nisu dolazili. Nije izdržao. Nakon tri dana u Milića je nestao jarac.

Žandarima je, opet, pored torova, valjalo provoditi besane noći. Ovce i koze su nestajale, ali Milanu se u trag nikako nije moglo ući. Iz Bileće je stiglo i pojačanje. Obruč se jedne noći konačno stegao i Milan je uhvaćen na djelu. Taman je zgrabio ovna, a deseterica žandara su se oko njega najedanput našli odnekud.

Nakon gadna degeneka u žandarmerijskoj stanici na Planoj, u čemu je prednjačio komandir, svezana su ga dotjerali u Stolac. Tri godine zatvora mu odrezali i pravac s njim u Zenicu.

Tri godine Milana je svake bogovetne noći uznemiravalo blejanje ovaca. Do ludila su ga dovodili snovi. Ma koliko se naprezao, da mu bar pokojni otac i mati jednom dođu u san, nije mu uspijevalo. Blejanje ovaca i meketanje koza budilo ga je svaku bogovetnu noć.

Nervoza mu je sve više parala dušu, koja je čeznula da bar jednu od njih stotine ščepa svojom rukom. Samo ščepa, taman ne okusio ni komadića mesa. Samo da ščepa. Ali, zatvorski zidovi mu to nisu dozvoljavali.

Ali, ko čeka i dočeka. Došao je i dan kada je valjalo krenuti kući. U sami sumrak, čim je iz Nevesinja krenuo prema Hrgudu, ugledao je veliko stado, koje se kretalo prema jednom selu. Oči su mu zaigrale, a cijelo tijelo obuzeo neki neobjašnjivi drhat. Nije izdržao. Poput izgladnjelog vuka bacio se na dobra ovna.

Milan se nije približavao kući. Bogzna koliko vremena u njoj ionako nije provodio. Opet, nikoga nije imao da bi ga nakon toliko vremena poželio vidjeti i zagrliti. Ali, kući mu se najviše nije približavalo, jer se pobojao da je neko žandarima već mogao prijaviti da je bravče nestalo, a žandari dobro znaju kad su ga u Zenicu spremili i kad bi se trebao vratiti. Zato se i odlučio da noć provede s druge strane Hrguda, one koja gleda prema Stocu. Tamo ga, bio je siguran, niko neće tražiti.

Ovna je začas oderao, pripremio ražanj i naložio vatru. Meso mu je bilo posebno slatko. Tri godine je jeo najobičnije splačine. Rijetko bi u onoj čorbetini uhvatio komad mesa. I kad bi ga uhvatio, više ga je podsjećao na komad gume, negoli sočno meso u kome je uživao.

Pun stomak svježe bravetine, ali i umor u nogama, brzo su ga savladali. Utonuo je u tvrd san. Te noći ovce ga u snu nisu posjećivale. Usnio je pokojnog oca i mater. Nikad prije mu se to nije desilo.

U Elezovića mlinici se oduvijek sijelilo do kasnih sati dok se flaše ne bi ispraznile i pojelo što bi se našlo na trpezi. Te večeri neko je iz društva, koje se bijaše okupilo u mlinici, primijetio neobično svjetlo u samom vrhu hrgudske strane. Počeli su da nagađaju šta bi to moglo biti i ko bi u nedoba tu mogao ložiti vatru dok priču najednom nije prekinuo Kasim.

"Kad ono, ljudi, Milan ode za Zenicu, sjeća li se neko od vas?"

"Bogami, negdje u ova doba, čini mi se prije tri godine," reče jedan.

"E, onda je ono Milan. Nema ko biti drugi. Tri godine su mu odrezali. Mora da se vratio, nešto opet zdipio i sad gore okreće."

Predloži njima Kasim da dvojica-trojica odu gore, do pećine, i da provjere.

Iz zatvora čovjek uvijek nešto ponese. Milanu su oslabili mokraćni kanali, zbog čega se često budio i izlazio van. Moglo je biti tri sata iza ponoći kad se probudio. Imao je šta da vidi. Ni ražnja, ni ovna pečenog na njemu nije bilo pored uzglavlja, gdje ga, uz zid pećine, bijaše prislonio.

Trljao je oči ne vjerujući im da vide to što vide. Ali, koliko god da ih trljao, ražanj ni svježe pečeno meso se nije vraćalo do uzglavlja, gdje ga bijaše ostavio. Gdje je moglo nestati? Kako? Ko bi ga mogao zdipiti?

Najednom je u daljini ugledao svjetlost. Sve mu je bilo jasno. Znao je da u Elezovića mlinici do kasno sjede i derneče. Ali, do tih doba su, prema Milanovom računu, morali leći. Nešto ih je važno moralo spriječiti. Njegov pečeni brav najvjerovatnije. Nema šta drugo biti. Ako njima nije bilo lijeno uz brdo, što bi to njemu bilo niz brdo.

Brzo je strčao do Bregave, napio se bistre vode, i krenuo prema mlinici, iz koje je dopirala pjesma. Što se više primicao, sve jasnije je čuo da je društvo poprilično veselo.

Čehre nisu promijenili kad su na vratima ugledali Milana. Ni Milan nije čehre promijenio. Mesa je bilo dovoljno, vina napretek. Niti je Milan njih pitao kako mu zdipiše pečenog brava, niti su oni Milana pitali radi čega je došao, nego se s pjesmom, jelom i pićem, nastavilo kao da se baš ništa nije dogodilo.

KO JE NAJVEĆA PIJANICA

Luka je bio osobenjak, da mu u ono vrijeme para nije bilo. Radio nije ništa. Od čega je živio, bolje reći životario, održavao se u životu, ni sam nije znao. Teško je vjerovati da je ikad za života sebi i postavio takvo pitanje. Neizvjesnost, koja se zove sutra, nije ga mučila niti ga je hvatao strah. Dan i nafaka.

Najviše vremena bi provodio uz Bregavu, loveći ribu i žabe. Za novac dobijen od ulova kupovao bi vino. Rijetko ko bi ga viđao da jede.

Izgledao je neuredno, poput kakvog strašila, da se s njim rijetko ko, osim probisvjeta i pjandura, volio sresti, a kamoli sjediti. Nikad se, nakon odsluženja vojske, nije obrijao. Brada mu je toliko bila gusta da se umjesto britve i sapuna, najradije prihvatao makaza, skraćujući ono što bi držao za višak.

Društvu pijanica sa kojima bi Luka provodio noći, nemilice prazneći flaše vina, ponekad bi se pridružio trgovac Rajko. Kako je vrijeme odmicalo, on je sve češće

sjedio s Lukom i ljudima koji su jedino zadovoljstvo nalazili u rakiji i vinu. Lukina neurednost mu nije smetala. Nezajažljivost u piću još manje, jer ni on u piću nije imao mjere. Kući se sve češće dovlačio puzeći.

Njegova supruga nije mogla šutjeti. Svakodnevno mu je prebacivala da od njega nema veće pijanice u cijeloj državi, a možebit ni na svijetu.

Stalni prigovori dojadiše Rajku i on će ti jedne prilike reći ženi:

“Večeras pripremi bogatu večeru. Imat ćemo gosta.”

O kakvom je gostu bilo riječ, niti je Rajko govorio niti ga je žena pitala. Rajko je imao svoj razlog da ne kaže. Žena je pomislila da mu dolazi neko s kim bi mogao sklopiti kakav posao. Radovala se da će neko takav konačno svratiti do njenog muža, kome je birtija postala važnija od magaze i trgovine.

Ipak, pred samu večer, postala je znatiželjna. Žensko ko žensko. Rajkova neuobičajena tajanstvenost povećavala je njenu znatiželju.

“Bogati, Rajko, ko će to toliko važan doći večeras, pa si toliko uznemiren”, reče mu žena, nakon što je na sto postavila sve što je po njenom računu za jednog uglednog gosta, kakvog je Rajko najavio, valjalo postaviti.

“Vidjećeš, ženo, sve ćeš vidjeti. Takav gost nam još nije dolazio”, odgovorio je zagonetno se smješkajući.

Ženina znatiželja je uskoro bila zadovoljena, mada se ni u snu nije nadala takvom gostu. Na vratima se pojavio krupan čovjek, poderane odjeće. Njegovo lice bilo je pokriveno gustom bradom. Luka!

"Je li, Rajko", pitala je žena, pokazujući na neznanca, "je li to tvoj gost?"

"Jest, ženo, ovo je večeras moj gost."

Tek što su u usta stavili po zalogaj-dva, obojica su zgrabili flaše vina. U uredno postavljene čaše nisu sipali, nego su onako nageli i iskapili ih naizust.

Žena ih je nijemo posmatrala, snebivajući se.

Zalogaj-dva nisu mogli niz grlo protjerati, kada se Luka obratio domaćinu.

"Imaš li ti, gazda Rajko, još kakvog pića? Meni ovo meso nikako niz grlo da ovariše. Ovo treba malo podmazati."

Kao da je samo na te riječi čekao, Rajko se okrenuo i zapovijedio ženi:

"Donesi onu pletaru iz podruma."

S nevjericom je Rajkova žena posmatrala kako se, poput kakvog potoka, u Lukino grlo slijeva tekućina, zbog koje je svakim danom muža doživljavala kao sve većeg probisvjeta, najveću pijanduru na svijetu. Luka se pletare nije okanjivao sve dok i posljednja kap vina nije završila u njegovom grlu.

Rajko je bio posebno zadovoljan. On je dovršavao tek drugu flašu, a u Lukinom trbuhu se već nalazilo nekoliko litara gustog crnog vina. Računao je da se žena već mogla uvjeriti kako on nije najveća pijanica na svijetu i kako u piću ima mjere.

Ni pola sata nije moglo proći, kada je Luka, po drugi put te večeri, domaćina upozorio da mu je grlo poprilično suho.

“Pletaru, ženo”, kratko je zapovijedio Rajko.

Iz podruma, krcatog velikim bačvama vina, žena je iznijela još jednu pletaru i stavila pred Luku.

Nije vjerovala da bi se ono što se dogodilo maloprije moglo ponoviti. Računala je da će sad, kao i sav normalan svijet, piti iz čaše.

Luka nije tako mislio. Čak je i Rajko bio iznenađen. Otvorenih usta je gledao kako njegov gost, bez imalo zora, vino sasipa u grlo, koje je, prema njegovom računu, moralo biti pravi bezdan.

Rajkova supruga nije izdržala. Čim je Luka na sto spustio praznu pletaru, žena je povikala:

“Napolje, van, izlazi mi iz kuće, naletu od insana”, vikala je.

Luka čehre nije promijenio.

“Fala vam na gostoprimstvu”, rekao je kratko, namignuo na Rajka i izašao.

“Šta ti ja rekoh, ženo?”, reče Rajko čim je Luka zamakao. Jesam li ja najveća pijanica, k’o što svaki bogovetni dan bulazniš. Jesam li ili nisam, reci?”

“Nisi, Rajko, niti možeš biti, samo mi ovakve goste više ne dovodi, nalet ih bilo.”

Od te večeri Rajko je nastavio po starom. Dovlačio se kući pijan kao i ranije. Žena nije pravila probleme. Samo da gosti poput Luke više ne svraćaju.

KAKO SE SIJALA MRŽNJA

Znao je da će se od toga dana sve promijeniti. Ne samo u njegovom životu. Djeca će možda, ne možda nego sigurno, propatiti zbog njegove nesmotrenosti. Ali, šta je mogao da učini. Bio je nemoćan. Ubili bi ga da nije pošao s njima. Ali, šta je tu je, iz kože se nije moglo.

Kad bi se barem nesreća koju je ćutio cijelim svojim bićem na njemu razminula, lakše bi mu kamokud bilo. Samo je na djecu mislio. Šta ako oni sutra zbog njega stradaju. Vlastiti život, nakon svega što se zbilo, ionako više nije bio vrijedan pažnje.

Koliko njegovog seveta u svemu ima, razmišljao je slušajući pjesmicu koju je njegova žena pjevušila uspavljujući dijete. I njega su tom pjesmicom uspavljivali.

Rod rodio kupus u Mostaru,
u Mostaru nasred Sarajeva,
Navali se Ćoso u kupuse,
puče puška iz šumita gaja,

pa pogodi Ćosu pod koljeno,
pod koljeno u sred srca živa,
Na uho mu bubreg izletio,
mrtav pade a živ kući dođe,
i kod kuće mrtvu majku nađe,
đe mu šije gaće i košulju,
Babo mu se nije ni rodio,
a đed mu se uz koljena prima.

Pokušavao je da zaspi, ali mu razmišljanja o veličini vlastite krivice nisu dopuštala. San mu, ma koliko ga priželjkivao, nije dolazio. Širom otvorenih očiju posmatrao je cik zore. Pijevci su uskoro zapjevali svoju uobičajenu pjesmu. Duhanska kutija pored njega bila je prazna. Koliko li je samo cigareta spržio te noći i koliko će ih spržiti, razmišljajući je li se sve drugačije moglo odigrati i zbog čega im je baš on trebao? Zbog čega su njega vodili do Milidragovića kad za to nije bilo potrebe?

Nije kriv, iako mu je bilo jasno da su oni došli sa namjerom da odvedu Milidragoviće. Da ih odvedu i poubijaju, bez milosti. Samo kako će njihovoj djeci objasniti svoje prisustvo. Vidjeli su ga u društvu krvnika, koji su njihove očeve odveli, tamo odakle se ne vraća. Ko će uvjeriti žene, koje su preklinjale da ih puste.

Noćima Salih nije spavao. Činilo mu se više nikad neće zaspati.

Rod rodio kupus u Mostaru,
U Mostaru nasred Sarajeva...

čulo se iz susjedne prostorije. Mali Nazif, tražio je da mu majka još jednom ponovi pjesmu, obećavajući da će onda spavati.

Saliha je, nakon nekoliko besanih noći, konačno prevario san. Prevario, jer da nije, ne bi mu promaklo da je neko mogao da priđe kući, a da njegove uši to primicanje nisu osjetile.

"Ustaj, Salko, i spremi se", probudio ga je glas čovjeka, čija se gorostasna prilika ocrtavala na mjesečini. Vrata su bila širom otvorena. Iza njega su su stajala još dvojica ljudi. Bili su naoružani.

Poznavao je svu trojicu.

Brzo se obukao. Pogledao je djecu, koja su tvrdo spavala, uvjeren da to čini posljednji put.

Valjalo je izaći uz strmu planinsku stranu. Noge su mu svakim korakom postajale sve teže. Činilo mu se da neće biti u stanju da izađe na vrh mada je ovaj put do jučer mogao preletjeti.

Kasno su stigli do prvih kuća u selu.

"Koga to, Milovane, vodite, u ova doba, kumim vas Bogom?", dočekao ih je domaćin, čiji se glas Salihu učinio poznatim.

"Saliha Medića", odgovorio mu je.

"Šta je skrivio, ja ga poznam ko fino čeljade i ...", nije dovršio domaćin kod kojeg je grupa ljudi odlučila zanoćiti.

"Kriv je," kratko je odgovorio Nikola Lugić. "Da njega nije bilo, Milidragovići ne bi u jami završili."

Saliha su zaparale njegove riječi. Osjetio je žiganje ispod rebara. Ako ovi ljudi zaista vjeruju u sve ono što govore, onda mu nema spasa.

"Ti ćeš, domaćine, sa Salkom u sobu. Mi ćemo ovdje spavati", reče Nikola kad su završili s jelom. "Sutra nam valja ranije krenuti."

Slobu Belića, domaćina, Salih je odavno poznavao. Ništa loše o njemu nije znao niti ikad čuo. Ljudi su ga držali za poštenog domaćina, spremnog da svakom pomogne i izađe u susret.

"Reci ti meni pravo, Salko, šta si to ti učinio, pa su odlučili da ti skinu glavu. Samo nemoj mi okolišati, nego mi pravo reci šta je to bilo. Znam ja da su se vremena promijenila. Crno ti se piše, nemaš kud. Nemaš šta izgubiti. Bolje da mi kažeš šta je to bilo i zbog čega te vode?", pitao je Slobo čim su legli.

"Ti me bar, Slobo, dobro znaš. Vidim koliko je sati i nemam razloga da ti okolišam ili lažem. Prije nekoliko dana u mahalu je bahnula grupa ustaša. Našli su me ispred kuće. Glačao sam neku držalicu, motiku da nasadim.

"S nama", reče mi jedan iz grupe, koji je očito bio zapovjednik.

"Gdje da idem i zbog čega?", pitao sam.

"Znaćeš ti dobro zbog čega smo mi ovdje došli", kaže mi, "i ne postavljaj suvišna pitanja", oštro je odgovorio skidajući mašinku.

"Gdje stanuju Milidragovići", pitao je.

"Onda sam među grupom ustaša ugledao Peru Mrčića. Pomislio sam da sam spasen. Ali, prevario sam

se. Kažem ja njihovom zapovjedniku da im ja nemam potrebe pokazivati gdje Milidragovići stanuju."

"Eto vam Pere, gospodine. Ta, s vama je i dobro zna gdje Milidragovići stanuju. Osvanjiv'o je sa Jovanom", rekoh mu.

Očekivao sam da će me se okaniti. Ali, on se na moje riječi ražesti, prinese cijev mašinke do mojih grudi i strogo mi zapovijedi."

"Pred nama. Nećeš ti meni određivati ko će nas voditi."

"Morao sam ispred njih, s puščanom cijevi na leđima. Znaš šta je bilo. Odveli su muške glave. Svi su, moj Slobo, došli, iako sam ih stotinu puta upozorio da se nikom ne javljaju nego da se drže šume. Prije na dvadni Mitru sam rek'o da se šume drži i kući dolazi samo kad se smrači. Kaže on meni, šta ću se kriti kad nisam kriv. Nisam ga mogao uvjeriti da to sa ovim odvođenjima ljudi nema veze. Nisam kriv i gotovo. Džaba moja priča. Uvjetar, šta da ti kažem, moj Slobo. Tako ti je bilo, pa ti sad vjerov'o ili nevjerov'o."

Slobo je šutio jedno vrijeme, a onda se pridigao, uzeo duhankesu i polahko smotao škiju. Odmio je nekoliko dimova i počeo.

"Znam, Salko, da je sve to što si mi ispričao gola istina. Samo, moram ti reći da i ovi što te na gubilište vode znaju da je to bilo tako, kako mi ti ispriča. Ali, ima tu jedna stvar koju ti ne razumiješ. Tebi, vidiš, nije jasno zbog čega su oni do Milidragovića vodili tebe, iako su put i sami znali! Je l' de da nije?"

"Nije, niti mi može biti jasno. Ta Pero je u Jovana dolazio stotinu puta."

"E vidiš, tu je problem. Njih, ove naše, četničku komandu, zabrinjava to što ste vi ni tamo ni amo. Evo, vi, ali i naši su dolje, ti Milidragovići, ni tamo ni amo, i trebalo vas je zavaditi. Vidiš, to je urađeno, možda vjerovati nećeš, preko ustaške komande i sad će tek belaj. Svak će sa svakim za vratove. Tebe su iskoristili. Meni se to nimalo ne sviđa, ali i sam znaš da se ja ne pitam, taman k'o ni ti. Nego, znaš šta, Salko, ja ću malo odspavati, jer sam ti danas or'o cijeli bogovetni dan i svaka me kost boli. Ti ionako ne mereš, pa me tamo negdje u gluha doba probudi i ništa me ne pitaj."

Čim ga nevolja snađe, prirodno je da čovjek ozbiljnije počne da prekopava po glavi i traži razloge koji su ga mogli dovesti tamo gdje je doveden. Samo vrijeme u nevolji je isuviše kratko da bi misli normalno nadolazile, suočavale se jedna s drugom. Misli tada naviru poput kakve stihije, mećave, poput bujice koja nezaustavljivo nosi sve pred sobom. Ali, iz sijaset misli koje su mu se rojile glavom jedna se izdvoji i obuze ga tolikom snagom da drugima više nije bilo mjesta.

Pola godine uoči rata, negdje oko podne, na jednom uzvišenju iznad mahale, pojavio se neznanac, čovjek sijede brade koji je stao učiti mevlud. Njegov zvonki glas se nadaleko čuo. Negdje pred akšam spustio se do mahale, gdje će zatražiti prenoćište. Domaćinima se predstavio kao hodža iz Sandžaka, koji se nekim poslom uputio u Mostar.

Sijelilo se tu večer do kasno, razgovaralo o svemu i svačemu. Cijelo vrijeme hodža je pogledivao u amidžu Mahmuta, koji je ležeći na starom krevetu do šporeta,

slušao razgovor i hodžine neobične pripovijesti. Nepoznata bolest ga je iznenada, nazdravo što bi rekli, prikovala za postelju. Noga mu se počela sušiti, ljekari nisu znali ni šta je uzrok niti kako da mu pomognu.

Alija, najstariji od braće Medića, sutradan će već upitati hodžu da on slučajno, kao mudar i učevan čovjek, ne zna što o Salkinoj bolesti.

Hodža će mu u isti mah odgovoriti da je Salki podmetnut učin i da je to uradila njihova komšinica koja je na njega oko bacila. Zapovijedio im je da traže. Vrlo brzo iza direka iznad vrata Salkine sobe pronašli su zamotuljak. Hodža je naredio da se uz euzu i bismillu nađeno spali.

"Komšinica ti je učin podmetla", rekao je efendija Salki, koji je s nevjericom posmatrao šta rade. "Eno je sad tamo na čatrnji, gdje pere veš. Ako hoćeš da ti je sad ovdje golu prizovem, samo reci."

"Okani se belaja, efendija, tako ti Boga. Nalet je bilo", odgovorio je Salko. "Dosta mi ove muke koja me satire."

Mjesec dana nakon hodžinog odlaska Salko se pridigao iz postelje.

Toga dana hodžu je, sat poslije podne, ispratio Salih. Prolazeći pored velikog broja pažljivo poredanih košnica, u jednom okrajku pored mahale, hodža je naglo zastao.

"Ovdje blizu negdje ima zlata. Podobar ćup i dobro skriven. Neko će ga nekad naći. Boga mi, za dugo neće, ali će ga naći."

Ušutio je trenutak a onda je nastavio zapitkivati.

"Vi meda imate u izobilju?"

"Imamo, hvala Bogu, dobro nose", odgovorio je Salih.

"Tamo kod komšija su slabe, je l' de? Jedva za lijeka."

"Jest, Boga mi", odgovorio je Salih, čudeći se kako bi to on mogao znati.

"Vidiš, Salihaga, vaše pčele jedu njihove i ne daju im da se množe!", rekao je hodža. Zastao je nekoliko trenutaka, posmatrajući košnice i okoliš, i zamišljeno dodao.

"Samo ni vi se za dugo nećete medom sladiti. Devar će jedan brzo, pa kad to prođe, nikad vam više neće uspjeti da pčele podgojite. Pokušavat ćete na sve moguće načine, ali vam za rukom neće polaziti. Ja, tako je to... Ali dobro, lahko bi ja za med, nego ti se, Salihaga, pripazi kad taj devar dođe. Nešto mi sa tvojom zvijezdom nije najčistije. Neko će gledati da te prevari, pa nećeš samo ti biti bihuzur. Zato se pazi, Salih, dobro se čuvaj."

Dva sata iza ponoći je moglo biti kada je Salih probudio Slobu.

"Vrijeme je, Salko, ha! Slušaj me dobro, ja te na pišanje vodim. Puška je uz mene. Pustiću te stotinjak metara, pa ću zapucati, a ti se šume fati, pa šta ti Bog da. Ja moram dignuti uzbunu. Jesi li me razumio? Ako te kojim slučajem sustignu, sa mnom ništa prič'o nisi. Jesmo li se dogovorili?"

"Jesmo", kratko je odgovorio Salih.

Uskoro su odjeknuli pucnji. Slobo se derao koliko ga grlo nosi.

"Pobježe, majku mu balinsku, pobježe mi. Nikola, Nikola, ustaj... Drago, pobježe balija, ustajte..."

Nikada u životu nije tako trčao. Ni nakon nekoliko kilometara nije se zaustavljao, mada ga više ni krilata potjera nije mogla stići, nego je poput bijesnog ždrijepca nastavio, ne razmišljajući da li ga više neko goni ili je odustao. Da se bar sjetio opanaka ispod pazuha, da ih nazuje. Bos je, sav krvav, strčao u čaršiju.

Pčele nikada, mada su se trudili, nisu podigli, povjerenje kod komšija je ostalo na klimavim nogama, a ćup pun zlata još niko nije pronašao niti ga je tražio.

BEZ UMORA, SRDŽBE I BOLA

Ko nije poznavao Fadila, i ne zna šta je bolest. Ljekari su mu davali male šanse, mjesec dana uvrh glave. A eno, Fadil danas radi kao u najboljim godinama. Kaže, izliječila ga Nedreta. Kako, ni sam ne zna objasniti. Četrdeset dana dva litra dnevno je pio nekakav čaj, koji je ona spravila. Tegobe i bolove će, biva, kako mu je rekla, na sebe ona preuzeti da se s njima hrve i nadjača ih. S kim i s čim se hrvala, Fadilu ni dan danas nije jasno, ali tegobe i bolovi su nestali, kao da ih je vjetar odnio.

Poslije četrdeset dana, krenuo je u lagane šetnje, nakon dva mjeseca je po najvećem zvizdanu radio u plasteniku. Ne smeta mu više ni vrućina ni hladnoća, leđa mu više ne nagovještavaju promjenu vremena.

Od Nikole je strahovala cijela porodica. Ne samo žena i djeca. Polijetao je nožem i na majku. Da komšija nije bilo, koji su priskočili, kutarisala ne bi. Od susreta sa Nedretom Nikola je drugi čovjek. Porodica je odahnula, a njegova riječ je danas ljudima zakletva. I on kaže da je Nedreta sve njegove probleme na sebe preuzela i savladala ih.

Bila je odlična učenica uzornog vladanja, zbog čega je razrednikovim pozivom da odmah dođe u školu majka bila više nego iznenađena. Razlog njene uznemirenosti bio je još veći zato što njena djevojčica nije znala pojasniti zbog čega je razrednik izričito zatražio da njena majka obavezno dođe u školu.

"Nemate razloga da budete uznemireni", dočekao je njenu majku razrednik. "Nedreta je odličan đak. Evo, sve same petice. Na vladanje isto tako nemam primjedbi. U likovnoj sekciji je najbolja..."

"Ipak ste me zbog nečega pozvali? Neki razlog mora da ima!", tiho je pitala majka, ne skrivajući uznemirenost.

"Ne znam kako da počnem...", pomalo zbunjen, govorio je Nedretin razredni starješina. "Nekoliko puta sam to primijetio, a i drugi nastavnici su mi govorili za nešto što mi nikako ne možemo objasniti. Ja sam im za lektiru zadala "Derviš i smrt..."

Majka je u trenutku pomislila da zna u čemu je problem.

"Znam. Nije uspjela dovršiti sastav. Kasno je dobila knjigu. Negdje oko ponoći je završila sa čitanjem."

"Ne, ne, nije to. Znate, gospođo, ja sam Nedretu prozvao i ona je pročitala sve ono što je napisala u svesku. Ja tačno znam koliko je ona napisala. Problem nije u onome što je napisala, nego je problem što je ona nastavila da čita i ono što nije napisala. Ja sam preko oka uočio kako prevrće neispisane listove i čita, kao da su ispunjeni rečenicama, i to tako razgovijetno, da sam ostao zaprepašten. Ništa joj nisam rekao. Za lektiru sam joj dao peticu, ali ne mogu da

shvatim kako je više od petnaest minuta uspijevala da čita nešto što nije napisano. Znate, gospođo, takve stvari se ne događaju samo na mom predmetu!"

Majka je šutjela. Nije znala šta da kaže. Razrednik je iznenadio novim pitanjem.

"Je li se nešto posebno Nedreti ranije dogodilo, u djetinjstvu možda ili... Neko objašnjenje mora postojati."

Razrednikova pitanja vratila su majku u vrijeme kada se njena djevojčica nalazila na odjelu Kliničke bolnice na Koševu. Imala je samo sedam mjeseci, kada su je, strahujući za njen život, doveli u Sarajevo. Nerado se prisjećala tih bolnih trenutaka.

"Moje saučešće", dočekala je sestra na vratima ambulante. "Učinili smo sve što smo mogli, ali izlaza nije bilo. Medicina je često nemoćna, gospođo", zabrinuto je govorila nastojeći umiriti tužnu majku.

Gledala je svoju djevojčicu, brišući suze koje su se slijevale niz lice. Najednom je primijetila osmijeh na lijepom dječijem licu. U trenutku je pomislila da je to opsjena zbog sumaglice koju su izazivale suze nezaustavljivo navirući. Ali uši je nisu mogle prevariti.

"Mama", jasno je čula njen tihi glas.

Njene ruke su nezaustavljivo krenule prema djetetu. Slijedećeg trenutka djevojčica je, na zaprepaštenje sestre, koja je sve vrijeme bila tu, čvrsto grlila majku.

Kao djevojčica nije razmišljala o neobičnim sposobnostima zahvaljujući kojima nije redala samo petice, slikala neobične radove, mogla jasno osjetiti da li neko laže ili

govori istinu. Bezbrižno djetinjstvo joj nije dozvoljavalo da od toga pravi nešto posebno.

Godine su prolazile, došlo vrijeme za udaju, brigu za vlastitu porodicu. Na svijet je donijela dvoje djece, a onda je najednom nepoznata bolest prikovala za krevet. Sedam i po mjeseci nije se mogla pomaknuti s mjesta. Kosa joj je potpuno opala, vid do te mjere oslabio, da joj ni velika dioptrija od 3,70, više nije pomagala. Četrdeset dana u bolnici, dvadeset i jedan kući. Ljekari su bili nemoćni. Nisu čak mogli odgonetnuti o kakvoj bolesti se radi.

Muž je nekom vezom, zahvaljujući prijateljima, uspio prebaciti na Vojno-medicinsku akademiju u Beograd. Ta klinika je, za teške bolesnike, bila posljednja nada.

Čekajući laboratorijske nalaze, osjećala je žestok pritisak u glavi. Činilo joj se da će svakog časa eksplodirati. Muž je smirivao, govoreći joj kako su to prolazni napadi, te da će sve biti dobro. Nakon detaljnih pretraga ljekari su rekli da Nedreta boluje od medicini gotovo nepoznate bolesti vezivnog tkiva. Bilo je to 18. decembra 1991. godine.

Svaku riječ ljudi u bijelom, koji su se nemoćno stajali iznad nje, jasno je čula, mada je njeno tijelo bilo nepomično. Najednom je osjetila kako se podiže, iako se njeno tijelo nije micalo. Ono je stajalo nepomično, jasno je to mogla da vidi izdignuta koji metar iznad operacionog stola i sedmerice ljekara.

Nakon dva sata razgovijetno je čula glavnog ljekara koji je konstatirao komu iz koje se pacijent ne može izvući. Gledala ih je kako se razilaze uvjereni da je njen slučaj okončan.

Nakon dva sata cijeli ljekarski tim je ponovo stigao. Ovoga puta su se kod nje zadržali puno kraće.

Glavni ljekar se nakratko zadržao pozivajući sestre.

"Znate šta vam je činiti."

Uskoro su dvije sestre obavile svoj dio posla. Jedna je Nedretu pokrila čaršafom, druga joj je za lijevu nogu prikačila karticu s brojem 121.

Po drugi put u svom životu našla se u hladnoj mrtvačnici. Samo ovoga puta sve je bilo drugačije. Možda to i nije bilo tako, ali kako je prilikom prvog boravka u mrtvačnici imala tek sedam mjeseci, za Nedretu je nastupilo iskustvo koje nikada neće zaboraviti.

Više se nije nalazila iznad vlastitog tijela. Ponovo je osjetila njegovu tjeskobu, mada to nije bila njena volja. U vlastitom tijelu skrasila se tek nekoliko trenutaka, a onda je osjetila kako je neka nevidljiva sila ponovo čupa iz obamrlog tijela.

Kako se najednom našla na puteljku, koji je vodio kroz prekrasnu livadu, obraslu svakojakim cvijećem, preko koje su tekli potoci, nije joj bilo jasno. Je li to san ili java, ni to nije mogla odgonetnuti. Nije čak mogla prepoznati samu sebe, kao u najljepšim godinama, punu one mladalačke snage koja je naprosto nosila puteljkom.

Nije bila sama. Iz raznih pravaca puteljku su se primicala ljudska bića, ali nije primjećivala nikog da se poput nje kretao tako lahko. Njeni saputnici na stazi izgledali su iznureno, iscrpljeno. Samo djeca su se kretala poput nje, bez napora.

Gledala je ljude kako se oslobađaju zagrljaja zemlje i ustaju iz grobova. Posmatrala je kako ruke naprosto lete

onima koji su se iz grobova ustajali bez ruka i prirastaju za njihova tijela. Noge su, također, odnekud išle prema onima koji ih nisu imali, lijepeći se za njihova tijela.

Svi zajedno kretali su se u pravcu dvojice ljudi u bijelim odorama, čija je visina bila kao tri puta ljudska. Ispred njih su stajale otvorene knjige. Svako se tu morao zaustaviti, pa je i na Nedretu došao red.

"Prođi i vidi ljepote džennetske, ali ti si isuviše mlada i moraš se vratiti da pomažeš ljudima. Ti posjeduješ karin*, ti moraš nazad."

Poželjela je da se nikad ne vrati okružena ljepotama koje ni u najljepšim snovima nije mogla ni zamisliti. Prekrasne livade, obrasle cvijećem i svakojakim plodovima. Voće, cvijeće i voda, sve je mirisalo nekim neobičnim mirisom koji je ispunjavao njenu dušu.

Za nekoliko trenutaka sestre su je prebacile u sobu. Glavni ljekar je izbezumljenom mužu objašnjavao da pomoći nema. Sve su učinili, ali i medicina je nemoćna, suočena sa ovakvom bolesti.

Nekoliko trenutaka poslije, kada su ušli u mrtvačnicu, čekalo ih je iznenađenje. Nedreta je sjedila na krevetu.

"Bože, Bože, kako je moguće", uglas je izgovorilo sedam ljekara, kojima ništa nije bilo jasno.

Glavni ljekar se uskoro našao u njenoj sobi.

"Nekim čudom si se izvukla, ali moram ti reći, Nedreta. Bolje da ti kažem, nego da ti dajem lažne nade. Ti si dovoljno svjesna i snažna da to podneseš. Najviše šest mjeseci možeš živjeti."

---

* sposobnost čitanja problema s ljudskog lica

Ona nije tako mislila.

“Hvala vam, doktore, za vaš trud, ali vi ste u mom slučaju očito pogriješili. Ja ću prohodati mada moje noge za vaše aparate izgledaju mrtve. Prohodat ću, doktore, u to sam sigurna”, rekla je Nedreta samouvjereno.

“Ne gajite pretjerane nade. Nije niko, pa nećete ni vi”, još samouvjereniji je bio ljekar Rajko.

“I ne samo prohodati, doktore. Ja ću u kolu da zaigram, akobogda.”

Doktor Kostić je, za razliku od Rajka, imao drugačije mišljenje. On je njen slučaj gledao drugačije. Sutradan je od sestri zatražio da je dovedu u njegovu ordinaciju. U tom trenutku u operacionu salu su unijeli bolesnika prekrivenog bijelim čaršafom.

“Izvini, Nedreta, sačekaj samo da vidim šta je sa ovim pacijentom. Ima bolestan želudac.”

“Ne, doktore, varate se,” odgovorila je. “Njegov želudac je savršeno dobar. Taj čovjek je ranjen u desnu ruku.”

“Oprostit ćeš mi, Nedreta, ali drugog načina da provjerim svoje sumnje nije bilo. Vi ste postali vidovnjak,” rekao je doktor Kostić.

Vid joj se vratio odmah, kosa joj je brzo porasla, nakon šest mjeseci je prohodala i počela raditi sve poslove koje je i ranije obavljala.

Njen život će se poslije čudnog ozdravljenja u dobroj mjeri izmijeniti. Neobične promjene najprije je osjetila u dubini svoje nutrine. Nikakav posao je više ne može umoriti, ništa je ne može naljutiti i ne osjeća bol. Ne osjeća,

ali umor, bol i srdžbu, i sve druge probleme koji ljude opterećuju, prepoznaje i čita sa ljudskih lica.

SUSRET NA BULEVARU

Očeva odluka ga nije oduševila. Štaviše, rastužila ga je iako bi najveći broj ljudi, i starijih od njega, tako nešto moglo samo razveseliti. Na stranu ljubav prema gradu, i sve drugo, ali većinu bi tako nešto moglo samo obradovati. Tuga bi trajala kratko.

Puno razmišljati mu nije vrijedilo. Otac je odlučio da ga izvuče iz tog pakla i njegova se morala poštovati. Početkom septembra, u ranu zoru krenuo je s tetkom u Njemačku. Suze su mu navirale, ostavljajući iz sebe prigušena svjetla grada, koja su, kako su odmicali uz Žovnicu, bila sve manja.

Tetak je primijetio njegovu tugu i cijelo vrijeme putovanja ga je pokušavao oraspoložiti objašnjavajući mu kako će mu tamo, gdje ga vodi, biti puno bolje i sigurnije. Ni para mu neće nedostajati. Naći će mu posao, i to lakši.

"Ti si maloljetan, moj Samire, i sve da hoćeš ne bi te primili u vojsku. Nisi zakonski obavezan. Nemaš osamnaest godina. A u Mostaru, sam vidiš, nije ni malo sigurno. Ko zna koliko će ovo trajati..."

Samir je šuteći slušao tetkova objašnjenja, ali nije odgovarao. Riječima bi mu teško mogao objasniti kako nije u pravu i kako sve to priča ne vjerujući do kraja u ono što sam govori. Ali, argumenti su bili na njegovoj strani. Ipak, u duši se ni sa kakvim razlozima nije mirio, ma koliko mu se činili ubjedljivim i nimalo se nije radovao što napušta svoj Mostar.

Šta ako ovako, poput njega, krenu svi? Ko će braniti grad? A znao je dobro da ga napuštaju. Od starijih je već slušao da su u Njemačku i druge zemlje, bliže i dalje, otišli mnogi. Više onih kojima bi priličnije bilo držati pušku, nego bježati glavom bez obzira. I sad iz svijeta, u koji su pobjegli, zovu, plaču, tuguju za Mostarom, ali niko da se vrati, iako je najveći broj prilikom polaska objašnjavao da tamo ide tražiti pomoć u svemu i svačemu da bi se bolje i brže odbranili.

Vraćajući se s posla, koji mu tetak bijaše našao, najednom se pred njim stvorio njegov poznanik iz škole Vinko Resić. Vinko je od bio dvije godine stariji od njega. On je bio drugi, Vinko četvrti srednje, kad je počeo rat.

Prva misao koja je Samiru prostrujila glavom je da je Vinko punoljetan i da mu je mjesto u Mostaru a ne tu, u Hamburgu. Ali, vremena za razmišljanje nije bilo.

"Samire, otkud? Kad si stigao? Šta ima u Mostaru? Pucaju li četnici?", obasuo ga je pitanjima, razgoneći misli koje su se vrzmale Samirovom glavom.

"Stigao sam prije tri sedmice, a ti?"

"Ja sam klizn'o čim su prve granate doletjele s brda."

"Nisi razmišljao da ostaneš, da se boriš."

"Da se borim! Misliš, da pušku uzmem u ruke, ha. Ta nisam poludio! Šta bi ti sad, da izgubim glavu. A, znam na šta ciljaš, ja sam napunio osamnaest, punoljetan, je li, ha?"

"Ma nije, nisam na to mislio, nego znaš... mi naš grad moramo braniti. Ko će ako nećemo mi. Ja bih se, vjeruj mi, ovog trenutka vratio."

"Ti nisi normalan. Radiš li?"

"Radim, pa šta."

"Ako radiš i zgrćeš lovu, šta ti još treba! Ja se dolje ne vraćam, dok se sve ne završi."

Vinka je povremeno viđao još neko vrijeme. Prilikom posljednjeg susreta, krajem marta 1993. godine, rekao mu je da odlazi u Minhen, jer je tamo našao bolji posao.

Početkom aprila Samir se odlučio vratiti. Uzaludna su bila tetkova nagovaranja da ostane. Još uzaludniji su bili pokušaji roditelja da ga urazume. Ništa nije pomagalo. U pravcu Bosne krenuo je s nekim tetkovim poznanikom, koji je vozio humanitarnu pomoć za Zenicu.

Sve je bilo dobro dok nisu stigli do Čapljine. Istog trenutka poželio je da se vrati nazad. Trojica bojovnika zaustavili su ih u Tasovčićima i zatražili da izađu iz kamiona.

"Šta voziš i gdje", drsko je upitao vojnik sa oznakom vojne policije HR Herceg Bosne, nakon što je pregledao dokumente.

"Hranu, lijekove, odjeću...", nije završio Samirov saputnik, a već je uslijedila oštra naredba.

"Izlazite napolje, da mi to provjerimo. Moglo bi ovdje i pušaka za Alju biti, je l' de?"

"Možete provjeriti, ja..."

"Nijedne više, jasno i miči se od kamiona", oštro je zapovijedio policajac dok su druga dvojica već skidali ceradu s kamiona.

Samiru ništa nije bilo jasno. U Njemačku je otišao s ubjeđenjem da HVO i Armija ratuju protiv zajedničkog neprijatelja.

Zajedničkog neprijatelja te večeri, kad je stigao u kuću, niko nije spominjao. Svi su pričali o problemima sa saveznicima.

Iako su se roditelji protivili njegovom naumu, Samir se već sutradan prijavio u Mostarsku brigadu. Nekoliko dana proveo je u Podveležju. Ništa strašno. Na blizinu neprijateljskih položaja i granate se brzo navikao. Za samo nekoliko dana izoštrio je čula i već ćutio koja bi mogla biti i kojeg kalibra, gdje bi otprilike mogla pasti...

Devetog maja sve je izgledalo drugačije. Probudila su ga stravične detonacije. Čula više nisu pomagala. Granate su padale svuda. Ali, brzo se pribrao, zgrabio pušku i, uprkos roditeljskim upozorenjima, naprosto izletio iz kuće. Primijetio je grupu ljudi koja se kretala prema Bulevaru. U nekoliko skokova ih je sustigao. Brzo su uletjeli u podrum jedne od zgrada.

"Brže, brže, upadaj, ... na prozore, zauzimajte položaje,... uskoro bi mogli krenuti... Ako sad prođu, sve će nas poklati...", čuo se glas komandira, koji je i pored prividne izbezumljenosti bio dovoljno pribran. Osjetio je to Samir odmah, posmatrajući ga kada je otvorio vatru na bojovnike koji su pokušali pretrčati ulicu. Svi su kao jedan

potom zapucali. Manji broj bojovnika uspio se vratiti. Oni koji nisu uspjeli, ostali su da leže na ulici.

"Dobro je, odlično, momci, samo ne pucajte bez potrebe. Udri kad krenu", ponovo se čuo komandirov glas.

Nekoliko trenutaka potrajala je grobna tišina, a onda se ponovo začuo njegov glas.

"Ima li ko raspoložen da krene sa mnom, ljudi. Ako cisternu gurnu na most, gotovi smo", usplahireno je govorio.

Četverica mladića su odjednom skočili. Samir se nije dvoumio. Krenuo je sa njima. Brzo su uletjeli u jednu ruševinu, iz koje su jasno mogli vidjeti kako nekolicina bojovnika gura cisternu sa gorivom namjeravajući je gurnuti u pravcu mosta.

"Vode, nalijte bačvu do vrha, namočite ovu ćebad, brzo, što brže možete", govorio je gotovo golobradi mladić.

Samiru ništa nije bilo jasno. Kada su tom momku na leđa stavili mokru ćebad, shvatio je šta namjerava. Ono na šta se pripremao bilo je ravno samoubistvu. Iz prostorije četiri sa četiri na cisternu će pucati iz zolje. Pravila oko rukovanja ovim oružjem je znao. Najmanje trideset metara iz onoga koji gađa je moralo biti čisto. Inače, vatra i gasovi ubijaju onoga ko gađa.

"Sad smokrite ćebad i svi van i čim ispalim ulazite unutra da me gasite, ako budem gorio", mirno je rekao mladić, svjestan šta ga može snaći, i kakvoj se opasnosti izlaže.

Samo što su izletjeli iz prostorije odjeknuo je hitac, a onda se začula stravična eksplozija i krici bojovnika. Visok plamen suknuo je obasjavajući čistinu u samom centru grada. Ništa se osim grmljavine granata i zapomaganja bojovnika nije čulo.

Uletjeli su u prostoriju. Ćebad na mladićevim leđima već su su bila ugljenisana. Brzo su nakvašenu ćebad bacili na njegova leđa. Gasili su ga poput kakve užarene buktinje. Iz prostorije je na sve strane kutljao dim.

Nakratko je te večeri skoknuo do kuće. Tek da se javi roditeljima. Zatekao ih je uplakane. Skočili su na noge, čim se pojavio na vratima.

"Živ si, blago majci, živ", govorila je, čvrsto ga stežući u zagrljaj.

"Živ sam, u redu je, uje smo zaustavili...", rekao je Samir smješeći se.

"Pazi se, sine, tek je počelo", upozoravao ga je otac.

Na Šantićevu i Bulevar se bijaše toliko svikao, da je i kad se činilo da svijet nestaje i da se sve ruši, mogao da zaspi najčvršćim snom.

Negdje u samu zoru, dvadeset prvog avgusta, probudila ga je žestoka pucnjava. Svi su u bunkeru, gdje se nalazio, zadrijemali. Čula se galama i povici.

"Ušli su, na noge, derao se neko. Dervo se prvi pribrao i izletio iz bunkera. I drugi su brzo zauzeli položaj u drugom dijelu podruma velike zgrade. Najednom je na vratima ugledao priliku, koja se unazad kretala, pucajući prema susjednoj zgradi. Blijesak je osvijetlio oznaku na njegovom ramenu. HVO. Sačekao je dok isprazni šaržer, a onda resko zavikao:

"Stoj, inače si mrtav."

Bojovnik se ukočio.

"Spusti pušku", zapovijedio je oštrim tonom Samir.

Bez pogovora je poslušao.

Još jedan blijesak granate, koja je pala u blizini zgrade, bio je dovoljan da mu ugleda lice, da ga prepozna.

"Ti, Vinko, zar je moguće! Zar ti nisi u Minhenu?," povikao je iznenađeni Samir.

"Poštedi me, Samire, tako ti Boga. Morao sam. Došli su po mene...", zamuckivao je.

"I baš te odmah u akciju spremili", bio je sumnjičav Samir.

Nekoliko trenutaka je potrajala šutnja. Vinka je počeo obuzimati drhat. Bojao se Samirovog sumnjičavog pogleda.

"Briši", kratko je rekao Samir.

Vinko se ni trenutka nije dvoumio. Naprosto je izletio iz prostorije. Čuo je bat njegovih čizama ispred prozorčeta, koje su koristili kao puškarnicu.

"Hvala ti, Samire", čuo je Vinkov glas, koji mu se nekako učinio podrugljivim. Kroz prozorče je šištajući uletjela bomba. Vrata su bila isuviše daleko. Mahinalno je zalegao. U slijedećem trenutku odjeknula je eksplozija. Osjetio je jak bol u desnoj nozi i stomaku.

Neka čudna snaga i bijes čije je narastanje jasno mogao osjetiti su ga uprkos bolovima naprosto bacili do prozora. Cijeli rafal ispalio je u pravcu prilike, koja je trčala u pravcu Gimnazije, a onda se onesviješten srušio.

Prvih nekoliko mjeseci, nakon rata, nije ni pomišljao da pređe u drugi dio grada. Jednog dana se ipak odlučio prošetati. Bio je lijep i sunčan dan.

Iako je svaki sokačić i prolaz znao, dio grada u koji bijaše zašao, činio mu se nekako drugačijim, gotovo

nepoznatim. Samo se na Tržnici, gdje se uputio, ništa nije promijenilo.

"Navali raja na jaja", čula se galama čovjeka koji je hvalio robu, nudeći jednoj gospođi jeftinije ako kupi više.

"Poskupa su ti, i nekakva mala", čula se primjedba.

"Bila su, bogme, nekad i veća", prodavač se nije dao zbuniti, zadržavajući smisao za neukusnu šalu, koju gospođa, zbog plitkog novčanika ili pameti, ko bi mogao znati, očito nije uočavala, nastavljajući sa pitanjima, ne bi li prošla što jeftinije.

"Skupa su, bogami, bi li ti mogao imalo spustit..."

"Bi kad čučnem", spremno je odgovorio.

Gospođa je konačno skontala.

"Sram vas bilo", rekla mu je i udaljila se.

Iako zanesen pijačnim dijalogom, krajičkom oka primijetio je čovjeka koji ga je posmatrao. Bio je udaljen svega desetak metara ispred njega. Da je nastavio prema ribarnici, kamo je mislio svratiti, susret sa Vinkom bi bio neizbježan. Ali, nije.

Zastao je kod obližnjeg stola, gdje se prodavalo razno voće, praveći se da nešto namjerava pazariti. Tamna stakla sunčanica sakrivala su njegove oči, koje su zurile u Vinka, nastojeći uhvatiti svaki njegov pokret, prozrijeti namjere.

Ali, on se nije micao niti je skretao pogled s njega. Izgledao je poput statue, čiji je zabezeknuti pogled kipar vješto usmjerio u jednu jedinu tačku. Mogao je podići galamu, reći: "Eno ga", "Držite ga", "Uhitite ga". Mogao je, ali nije. Da jeste, ko zna šta bi se dogodilo. Za Samira, sigurno, ništa dobro.

Vinko za ponovni susret očito nije imao dovoljno snage. Nešto ga je sprečavalo da krene u susret Samiru. Savjest možda ili ga je slomio osjećaj krivice zbog svega što se dogodilo. Samirov postupak je bio isuviše plemenit, da mu je onako mogao vratiti.

Možda je bio spreman zatražiti oprost, razgovarati, da je Samir uhvatio njegov pogled. Ali, on se od stola s voćem nije micao. Potrajalo je to nekoliko trenutaka. Bacio je Vinko još jedan pogled prema njemu, kao da se dvoumio šta da učini, a onda se okrenuo i udaljio u suprotnom smjeru.

Posmatrajući kako odmiče, primijetio je da se Vinko kretao uz pomoć štake. Ostao je bez noge, prilikom tog kobnog susreta na Bulevaru. Gledao je za njim sve dok nije zamakao iza obližnje zgrade, razmišljajući šta da uradi. Da li da krene za njim, zaustavi ga, popriča. Bio bi to susret sa potpuno drugim čovjekom. Bio je načisto da to više nije onaj Vinko.

Neodlučan šta da učini, stajao je još nekoliko trenutaka, a onda se okrenuo, grabeći prema drugom dijelu grada, u kome se osjećao sigurnije, razmišljajući o onom susretu sa Vinkom, u podrumu zgrade na Bulevaru 21. avgusta 1993. godine.

RAZIJINA KLETVA

Razija je bila još djevojčica kad je njena majka napustila ovaj svijet. Morala se prihvatiti svih kućnih poslova, jer je otac je u mrkli mrak dolazio toliko umoran da joj nije bio u stanju bilo šta pomoći. Nadničario je radeći najteže poslove, zarađujući tek toliko da nisu bili gladni.

Već se zadjevojčila bila i momci se za njom počeli okretati kad je oca oprhvala teška bolest. Nikakav posao više nije bio sposoban obavljati. Ali, Raziji ništa nije bilo teško. Bila je vrijedna djevojka, stizala je i na njivu a ni ručak niti večera nisu kasnili, niti je ocu nedostajalo njege.

Vrijeme je prolazilo, Razija je stasala u lijepu djevojku, mameći muške uzdahe. Prosci su se smjenjivali jedan za drugim, ali kako su dolazili, tako su se i vraćali. Ona nije imala ništa protiv udaje, ali samo pod uvjetom da njen budući muž prihvati i njenog oca, kojeg nije htjela ostaviti.

Dani i mjeseci su prolazili, otac je bio sve bolesniji, posla za Raziju sve više, a nijedan prosac nije bio voljan

da sa njom primi i njenog babu, brine se i poštuje ga. Razija, opet, nije popuštala, nego je od svakog prosca tražila isto.

Avdo Zelić je često dolazi Raziji, ali ni on, mada joj se dopadao, nije pokazivao nimalo volje da prihvati njenog oca. Helem, dolazio Avdo, dolazio, pokušavao ubijediti Raziju da ostavi oca i pođe s njim, ali djevojka je bila uporna. Može poći, ali samo s ocem zajedno. Potrajalo je to sve dok Avdo jednog dana nije pribjegao lukavstvu. Obećao je on Raziji da je odlučio prihvatiti i njenog oca. Od silne radosti lahkomislena Razija mu se u potpunosti predade. Stomak počeo rasti, Avdo prestao dolaziti.

Iako je Avdo prestao dolaziti, vjerovala je Razija da će ga proći njegove momačke budalaštine. Vjerovala, sve dok se jednoga dana u selu nije pročulo da se Avdo ženi. Čula za ženidbu i Razija. Mijenjala je raspoloženje od trenutka do trenutka. Ali, tugu, koja je, po saznanju za Avdinu ženidbu, bijaše obuzela, polahko je zamjenjivala mržnja. Kad su Avdini svatovi naišli, stala je proklinjati.

"Sve ti dabogda bilo što ne bi želio i ništa ti dabogda ne bilo što bi poželio da bude."

Klela je sve dok svatovi nisu zamakli iza glavice, gdje se nalazila Zelića mahala.

Skrivala je Razija od oca svoju sramotu sve do dana kad je bilo suđeno da dijete ugleda svijet. Komšinica Rabija, kojoj se povjerila, pomogla joj je pri porodu. Dijete je proplakalo u štali, umjesto u kući, kako Bog zapovijeda. Otac nije smio ni vidjeti ni čuti šta se zbiva. Ali, briga za djetetom bila je jača od sramote.

Uvidjela je Razija samo sat dva-nakon poroda da tu, u štali, sa djetetom ne može biti vječno. Kriti ga neće moći, jer oko djeteta valja hizmetovati, a i babo na djetinju bijaše došao, jer više ni u zahod sam, bez njene pomoći, nije mogao otići. Ali, kako ocu reći sramotu, i hoće li on biti u stanju da to podnese. Rabija joj je i ovoga puta izašla u susret, mada ni njoj nije bilo svejedno. Sve je potanko ispričala starcu.

Saslušao je pažljivo starac Rabijinu pripovijest. Suze su mu potekle niz izborano lice, ali smogao je snage da čuje što se moralo čuti i kaže što se moralo reći.

"Reci ti Raziji da dođe. Što je bilo, bilo. Djetetu nije mjesto u štali, već u kući", rekao je starac.

Razija se od toga dana brinula i o ocu i djetetu. Uspijevala je stići svuda, na njivu, u štalu, a ni ocu niti djetetu nije nedostajalo njege i pažnje. Ali, kako se ništa bez Božije odredbe ne događa, djetetu nije bilo sudbine da poživi. Nakon tri mjeseca mališan je umro.

Selo je oduvijek, kako najstariji pamte, imalo hodžu. Jedne prilike Razija je sa ostalim djevojkama u selu pošla u džamiju. Iako nije imala vremena na pretek, Rabiji nije mogla izaći iz hatura. Red je bilo prisustvovati hatmi njenim roditeljima.

Zaokupljena vlastitim brigama i sudbinom, nije primjećivala da je mladi hodža, ma koliko unesen u učenje Kur'ana, često bacao pogled u njenom pravcu, vodeći računa da njegove poglede kojim slučajem ne uhvate okupljene džematlije.

Nekoliko dana poslije posjetit će je Rabija.

"Razija, došla sam ti nešto reći. Naš efendija me pitao za tebe. Begenisao te, čini mi se, i voljan je s tobom pričati. Ako si kail*, dođi sutra kod mene."

Razija nije mogla usniti te noći. Razmišljala je o pozivu. Redala su se pitanja, jedno za drugim, ali odgovore nije nalazila. Ima li sad uopće smisla, nakon svega što se zbilo, očekivati da joj se još i posreći. Da je, kamo lijepe sreće, taj poziv stigao ranije, ne bi se toliko brinula. Zoru je dočekala široko otvorenih zjenica.

Čim je završila svakodnevne, jutarnje poslove, otišla je kod Rabije, kako je bilo dogovoreno. Hodža je već bio tamo.

Rabija je srknula kahvu i izašla svojim poslom, ostavljajući ih da u miru razgovaraju, kako to žene, inače, čine kad upoznavaju momke i djevojke.

Mladić nije okolišao. Čim su ostali sami, rekao joj je da mu se dopala na prvi pogled i da je voljan zatražiti njenu ruku.

Nekoliko trenutaka Razija je šutjela razmišljajući šta da kaže. Nije bila načisto zna li hodža za njenu sudbinu, zna li čovjek šta je sve snašlo. Zna li on za sramotu koja je zadesila. Riješila je da bude odlučna kao i ranije, kad je, zbog oca, odbijala tolike prosce.

"Jesi li ti, efendija, baš odlučio da me zaprosiš," upitala ga je.

"Jesam, baš odlučio. Ako si ti kail, bezbeli... Na tebi je da kažeš. Prisile biti ne smije, taman k'o ni u vjeri," odgovorio je.

---

* rapoložena, voljna

"Ja, efendija, imam bolesnog oca. Ja ga ostaviti neću, niti bi to smjela. Jesi li ga ti spreman prihvatiti? Ja bez njega nigdje ne idem."

"Jesi li ti mog oca spremna prihvatiti i o njemu brinuti, kako se brineš o svom", odgovorio je novim pitanjem.

"Red se zna. Ako sam u tvoju kuću pošla, red mi je da prihvatim sve što je u njoj."

Hodža je bio zadovoljan.

"Prihvatam tvog oca, kao što bi i ti mog prihvatila da je živ, ali, eto, Bog ga je prizvao sebi, i Božiju valja prihvatiti. Ti, opet, da o svom ocu ne vodiš računa, ne bi ni o mom, a da o njemu brineš, jasno mi je. Spremna si udaju žrtvovati zbog njega, a to samo može dobra duša."

Razija je neko vrijeme šutjela. Skontala je da hodža o svemu što joj se dogodilo ne zna ništa. Odlučila je da bude iskrena do kraja.

"Imam ti ja još nešto reći, efendija! Nešto što sigurno ne znaš, a trebaš znati. Je li ti išta Rabija o meni govorila?!"

"Ništa, vallahi. Ja sam je samo za tebe pitao i tražio da mi ugovori sastanak s tobom", odgovorio je spremno, ne sluteći šta Razija kani reći.

Ispričat će njemu Razija natenane sve što je zadesilo, ne preskačući ni sakrivajući i jedan jedini detalj. Mirno je saslušao njenu priču.

"Šta sad veliš, efendija. Šta sad o meni misliš i jesi li spreman tražiti moju ruku", upitala je, nakon što je završila svoju tužnu pripovijest, posve sigurna da će se s ovim sve završiti.

"Šta bi sad to, Razija, drugačije mogao misliti. Sad sam uvjeren da ti osim što si lijepa imaš i ono što kod ljudi još više treba cijeniti. Ti si iskrena. Ne kriješ ništa niti

imaš namjeru. Nisi me odbila pričom koju sam čuo, nego još više privukla. Nikakvih prepreka, što se mene tiče, nema da mi postaneš žena. Na tebi je da doneseš odluku."

Nedugo zatim Razijin otac je umro. Nije dočekao udaju kćeri. Tri mjeseca poslije njegove smrti došli su hodžini svatovi. Brzo su došla i djeca. Dva sina kao dvije zlatne jabuke unosile su rahatluk i mir Razijinu ranjenu dušu.

O Avdi nikad nije razmišljala. Ma koliko joj je zla nanio, njena pamet se uspješno odupirala svakoj pomisli da priziva sjećanja koja se ne mogu izbrisati. Kako u selo gdje se rodila više nije ni išla niti je šta tamo vuklo, kako bi to trebalo biti, da je sve u njenom životu bilo kako treba, nije ni mogla znati šta se sa Avdom zbiva i sa kakvim se on problemima suočava. Ali, sudbina je htjela da se s njim opet susretne.

Avdi se godinu dana nakon ženidbe našao sin. Iza toga je dobio kćerku. Kako su odrastali, sve više mu je bivalo jasno da njegova djeca ne rastu kako rastu druga. I jedno i drugo je bilo mentalno zaostalo. Vjerovao je Avdo da su to prolazne dječije bolesti, ali kako se ništa posebno kod djece nije mijenjalo, počeo je obilaziti ljekare. Pomoći nije bilo. Komšija Nazif, kome se jadao, jednom mu prilikom reče:

"Ti, Avdo, znaš šta si uradio Raziji. Nisi, valjda, zaboravio, nego ti njoj idi, neće li ti oprostiti. Morebit da se kletva oprostom može kakogod skinuti. Druge ti nema."

Ni u snu Avdo nije mogao pomisliti da bi do toga moglo doći, ali kako mu muka bijaše dotužila, nije bilo

drugog rješenja, ili ga barem on nije vidio. Uputio se jednog dana prema Blagaju, strahujući od susreta sa Razijom.

Hodža, koji je bio kod kuće, uljudno ga je primio. Predložio mu je da o razlogu svog dolaska ne govori ništa dok ne dođe Razija. Pretpostavio da je samo nekakva velika muka Avdu mogla dovesti do njegovog doma.

Razija je brzo stigla. Očima vlastitim nije mogla povjerovati da joj je tako omraženo stvorenje u kuću još moglo doći. Ali, muž joj nije ostavljao prostora za ljutnju. Odmah joj je savjetovao da sjede i sasluša Avdu. Pažljivo su njegovu priču saslušali.

"Oprosti mu, Razija, ako će to pomoći", savjetovao joj je muž.

"Oprosti mu, majko", uglas su govorila djeca.

Razija je šutjela, kako je to imala običaj, kad god bi nešto morala odlučiti, a onda se okrenula prema Avdi.

"Kad god na sedždu budem padala, Allahu se jedinom predajući, tražiću da pomogne tvojoj djeci. Hoće li biti koristi ili neće, ne znam."

Avdina djeca su nakon njegovog odlaska u Blagaj bila nešto bolja, ali nikad ih bolest nije napustila. Zato je kletvu, ma koliko se ona najboljim rješenjem nudila, kad čovjek nema kud, Allah Milostivi zabranio, jer on jedini odlučuje o sudbini i u taj posao mu se ne treba miješati.

Bilješka o piscu:

Enes Ratkušić, rođen je 7. aprila 1957. godine u Ošanjićima kod Stoca. U Stocu je završio Osnovnu i srednju školu, Studij sociologije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Kao profesor sociologije radio je u Srednjoškolskom centru Stolac, Građevinskoj školi Mostar i Univerzitetu "Džemal Bijedić" Mostar. Najviše novinarskih tekstova objavio je u listovima "Ljiljan" i "Dani". Stručne radove objavljivao u časopisima "Most" i "Dijalog". Kao novinar-urednik zaposlen je na RTV Mostar. Objavio je i roman "Zaboravljeni govor probuđenih".

OBJAVLJIVANJE OVE KNJIGE POMOGLU SU:

KZB "PREPOROD" - MOSTAR
PEDAGOŠKA AKADEMIJA - MOSTAR
BH "TELEKOM" DIREKCIJA MOSTAR
OPĆINA MOSTAR "SJEVER"
J.P. "KOMOS" - MOSTAR
"SARAJEVO OSIGURANJE" - MOSTAR
"FEROELEKTRO" - MOSTAR

ISBN 9958-9453-6-3
9 789958 945366